

Установа адукацыі
“Брэсцкі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. С. Пушкіна”

Кафедра гісторыі беларускай мовы і дыялекталогіі

ГІСТАРЫЧНАЯ ГРАМАТЫКА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Заданні і метадычныя рэкамендацыі да кантрольнай працы для студэнтаў філалагічнага
факультэта аддзялення “Беларуская філалогія”

Брэст 2007

УДК 811.161.3'36 (072)

Складальнік

Кандыдат філалагічных навук, дацэнт
І. У. Сацуга

Рэцэнзент

Кандыдат філалагічных навук, дацэнт
Л. В. Леванцэвіч

*Друкуецца па рашэнні рэдакцыйна-выдавецкага савета
УА “БрДУ імя А. С. Пушкіна”*

Гістарычная граматыка беларускай мовы. [Тэкст] : метаад. рэкамендацыі / [склад. І.У. Сацуга] ; Брэсц. дзярж. ун-т імя А.С. Пушкіна. – Брэст: Выд-ва БрДУ, 2008. – с. – 100 асобн.

У метадычных рэкамендацыях распрацаваны тэксты і заданні да кантрольнай працы па гістарычнай граматыцы беларускай мовы, прыведзены ўзоры прыкладных гістарычна-лінгвістычных каментарыяў, пытанні да экзамену, спіс рэкамендаванай літаратуры.

Прызначаны для студэнтаў-філолагаў завочнай формы навучання.

УДК 811.161.3'36 (072)

© Выдавецтва УА “БрДУ імя
А.С. Пушкіна”, 2007

ТЭКСТЫ ДЛЯ АНАЛІЗУ

Варыант 1

За дваццаць пасляваенных гадоў я гэты хутар бачыў і вясной, і ўлетку, і ўвосені...

Вясной – калі трава асцярожненькай зелянінай пацягне даўно не аранья ўзгоркі, стракатыя ад сумных валуноў і рэдкіх кусцікаў ядлоўцу; калі ў лагчыне перад старою хатай зацвітуць вішні, а шматок зямлі разварушыцца шэрай свежасцю – на грады нейкія і трохі бульбы.

Улетку – калі бліжэй да гасцінца, па якім я іду або еду, амаль крынічна цурчыць сабе звільстая рачулка, супроць плыні якое трымаецца мужны мясцовы пячур; калі дарогу пешаходу ці машыне перабягае, свідруючы пыл, па-інтэлігенцку сыценькі і пахлапечы легкадумны суслік; калі я, не ўпершыню гледзячы на гэтыя запусцелыя, выпражаныя сонцам узгоркі, такія недарэчныя ў нашай, наогул хлебнай, мясцовасці, не ўпершыню чамусьці ўспамінаю палесцінскія пейзажы Паленава. Без Хрыста, без людзей, толькі з дзікай, спякотнай сумотай прыроды.

Увосені – калі на кірмашных вазах, зусім як быццам неасуджана, спакойна і сыта парохкваюць сальныя парсюкі, а ў кошыках дробнымі кветкамі чырванеюць грабеньчыкі курыных навабранцаў пеўнікаў; калі наш любы свет наскрозь прапахне антонаўкай, а маладзенькая, стрункая рабіна каля сцежкі стаіць, цнатліва абцяжараная першымі, румянымі ад шчасця гронкамі.

Толькі зімой, у белай, лютай бездані, я памятаю яго, гэты хутар, з вайны. Нібыта я яго больш ніколі не бачыў – ні з саней, ні з машыны, ні з рыплівай сцежкі. Не з дзён вайны памятаю, а з начэй, яшчэ больш дакладна – з адной завірушнай поўначы...

Цяпер толькі адзін гэты ўпарты небарака ліпіць у лагчыне паміж узгоркамі, якім, на добры лад, найлепш было б зноў, як даўней, парасці сасоннікам. Усе іншыя хутары спакваля вярнуліся ў свой родны гарадок, адкуль іх калісьці, з цясноты вуліц ды завулкаў, выпрасілі каморнікі буржуазнсвоеасаблівы маленькі гарнізон. Пад канец акупацыі, як гэта рабілася ў такіх гарнізонах, рэшце мужчын гітлераўцы, не пытаючыся згоды, выдалі зброю і назвалі іх самааховай. З адборных катарэзнікаў-паліцаў арганізаваны быў карны эскадрон. На вышках, што тырчалі над дратамі ды бункерамі гарнізона, стаялі вартавыя з кулямётамі. Бліжэйшыя хутары былі, такім чынам, заўсёды на вачах ва ўлады, у арбіце амаль прыцэльнага агню.

Па-рознаму мы, партызаны, любілі іх, гэтыя хутары...

На адным з іх трох нашых хлопцаў, што асталіся перадняваць у знаёмага, хтосьці выдаў. Яны адстрэльваліся і згарэлі разам з гумном. А хутаранца з сям'ёю чамусьці не расстралялі, а толькі вывезлі ў Нямеччыну, адкуль ён, дарэчы, і не вярнуўся...

На другім хутары мяне з таварышам карміла неяк ноччу – небагата, але цёпла – ціхая, спрацаваная жанчына. Маці іншых дзяцей (у хаце былі яе муж, дарослая дачка і сын-падлетак), яна, вядома, і баялася за іх, і нас шкадавала – і самым звычайным, і самым святым шкадаваннем, якога мы бачылі многа ад нашых людзей.

На трэцім хутары, ледзь не найбліжэйшым да гарнізона, у нас быў сувязны. Такі сабе з выгляду малапрыкметны дзядзька Журавель, якому якраз больш пасавала быць немажым хутаранцам, чым мешчанінам, бо тым і ў гэтым гарадку, згодна з нейкай

дурной местачковай традыцыяй, належыцца лічыць вясковых хамамі. Дзядзькавы вока і вуха служылі нам штосьці з паўгода, а потым ён раз не з'явіўся на ўмоўленае месца, другі раз, трэці... І мы паехалі праверыць.

/Янка Брыль. Апоўначы/

Варыянт 2

Завяя пачала пашкрэбваць ды пасвістваць звечара.

Пры конах, якіх мы паставілі ў зацішку за гумном, застаўся Ермакоў. Туды Журавель паслаў свайго сына, падкінуць «беднай скацінцы» сена. Самога дзядзьку Коля Шчэрба затрымаў для гутаркі ў сенцах. А я зайшоў у хату. Я быў усё-такі прастуджаны, у чым зусім упэўніўся ў дарозе. Цяжкая галава гула, то гарача рабілася, то холадна. Сёння мне, дурню, не ехаць было, а выпіць чаго ды прапаець пад кажухом...

Вокны былі знадворку, для цяпла, пазавешваны саламянымі матамі. У хаце душна. Гаспадыня, мы ведалі гэта з даўніх скаргаў Жураўля, была нямоглая; яна ляжала на печы і толькі час ад часу шамацела за комінам – ці ад нямогласці сваёй, ці ў непакоі. Цьмяная, нібы таксама спалоханая, лямпа прымасцілася на століку каля шырокага нікеляванага ложка. На ложку, амаль прыціснуўшыся бокам да сцяны, ляжала чарнявая маладзічка, да самага рота накрывшыся чырвонай ватняй коўдрай. Адгэтуль, з другое падушкі, устаў нядаўна, па зусім нечаканай трывозе, гаспадарскі сын.

Дзве думкі прамільгнулі ў маёй галаве, калі я першы раз зірнуў на гэты ложкак. Адна – маладая, раўнівая – пра гэтых, што тут сабе папоцёмку туляюцца ды шэпчуцца ў цяпле, пакуль на свеце сцюжа і вайна; другая думка, прыкрая, – пра ложкак: відаць, гэты нікель двухспальны, такі шыкарны ў беднай цясноце, з пасагу; відаць, яго тата нявесткі – мы ведалі ўжо, што яна з гарадка, – прыдбаў пасля ліквідацыі гета...

Я стаяў сярод хаты, даволі зблізку глядзеў на маладзічку, трохі любавалася ёю, нават і праз грыпознае ачмурэнне, што бачачы, а што ўяўляючы, і ўжо ненавідзеў яе зусім непатрэбны, хоць, зрэшты, і зразумелы мне страх.

Яна не проста была высокая, да самага рота, накрытая коўдрай, але за край яе, абапал пухкіх ляльных шчок, трымалася аберуч. Рукі («аголеныя, точаныя, цёплыя», – падумаў я) былі схаваныя, а наверху – толькі сціснутыя пальчыкі, двойчы па чатыры, з нейкім дзіцячым і непрыемным адчаем трымалі адзіны ратунак – пасажную коўдру.

– Што ж вы такая бледная? Чаго?

Яна прыкметна сабралася з духам, каўтнула сліну і ціха, яшчэ не плачучы, спыталася:

– А куды павялі майго мужа?

Сюды, у такое блізкае суседства з гарнізонам, наш брат заглядваў вельмі рэдка. Можна думаць, што я быў першы партызан, якога ўбачыла гэтае дзяўчо, што прыйшло на хутар, як мы даведаліся сёння, тры тыдні таму назад. Там, дзе яна жыла раней, гітлераўцы для многіх мяшчан, – якіх, як і ўсю Заходнюю Беларусь, дваццаты век прызвычаіў да частых зменаў улады, – былі проста немцамі, яшчэ раз новымі панамі, страшнымі для «васточнікаў», для «жыдкоў» і для тых, хто не слухаўся. А такія цяпер, пасля расправы з камуністамі і савецкім актывам, каго ўдалося злавіць, пасля масавага знішчэння жыдоў, жылі далёка, у вёсках, або паўцякалі ў лясы. Для гэтай, відаць, вясёлай балбатункі і скакухі паліцаі былі не здраднікамі радзімы і нікчэмнымі

паслугачамі ворага, не забойцамі і падпальшчыкамі, а перш за ўсё хлопцамі, кавалерамі, што ўвіхаліся ў клубе і каля яе.

А тут, за нейкі кіламетр ад таго клуба, – партызан!..

/Я. Брыль. Апоўначы/

Варыянт 3

Густы і мокры вецер гоніць **сырыя** і цяжкія хмары; яны грузна плывуць, **лезучы** адна на **другую**, закрываюць сабою неба і сонца і робяць асенні **дзень** шэрым і хмурным.

Часам спускаюцца **яны** нізка і сеюць на мокрую зямлю дробны дождж-імглу, а часам **ўзнімаюцца** вышэй і, не вытрымаўшы сілы ветру, разрываюцца і ачышчаюць бледную сіню неба. Тады пакідае ісці дождж, і пачынае выглядаць сонца.

Ад яго **свету** белая пена быстрой і шумлівай ад ветру ракі аддае жаўтавата-блішчастым колерам.

Рака выйшла з сваіх берагоў.

Густая і каламутная ад асенніх дажджоў вада ў ёй паднялася і заліла **абодва берагі**.

З **быстрага** размаху свайго кідае яна на іх сваёю пенай, б'ецца аб **купчастыя** вяршаліны затопленых ёю кустоў алешніку і крушыны і весела плюхае, бурліць і шуміць...

У **тым** месцы, дзе канчаецца вада і пачынаецца жаўтавата-зялёны, пацямнеўшы бераг, стаіць прыкручаны к слупку новенькі невялічкі паром. Ззаду за **ім**, бліжэй к сярэдзіне ракі, свецяцца ў вадзе жоўтыя дошкі-масткі, якімі **абложан** бераг у тым месцы, дзе ў звычайны час прыстае паром. Цяпер, як **паднялася** вада, ён прыстае проста к зямлі і ходзіць паверх сваіх масткоў.

Направа, збоку – **залітыя** вадою, асмаленыя цалі, на якіх трымаўся мост, спалены палякамі ў вайну. Паром ходзіць да часу, пакуль не будзе зроблен новы мост.

Проціў парома, у некалькі кроках ад вады прытулілася к зямлі будка паромшчыка. Яна сплечена яшчэ ў канцы лета з бярозавых дубцоў. Лісце на іх пажоўкла і пасохла і цяпер шуміць на ветры ціха і нудна.

Вакол будкі – скошаны ўлетку поплаў, сям-там чарнеюць на ім нізкія купіны, атава збіта быдлам і пацямнела.

Па **ёй** задумёна і важна спацыруюць вароны; месцамі зямля ад іх, на вялікі абшар, чарнее жывымі купінкамі. Як пачынае свяціць сонца, яны ўзнімаюцца і, весела крычучы, нізка кружацца над зямлёю.

На той бок ракі, на ўзгорку, сярод заворанага на зіму поля, відаць вёска Хартонаўка.

На гэты бок, не вельмі далёка - голы ўжо дубовы лес і пры ім, як клешч пры вялікім **целе**, – малады бярэзнік. На беразе пуста.

Адзінокі паром трасецца на вадзе, шморгаючы аб пусты, звіты ў некалькі столак дрот, працягнуты цераз рэчку, з аднаго берага на другі. Каля будкі валяецца некалькі паленняў **дроў**, куча лому і каля яе **патухшае** вогнішча...

Паромшчык Амелька Вілач не вылазіць з свае будкі – рад, што перавозіць некага: **гэтакаю** пагодаю мала хто ездзіць і ходзіць. Яму **пяцьдзсят** год. Цвёрдыя вусы яго канцамі сваімі растуць уніз і закрываюць рот. Мяккая, магнаценькая «папоўская» шапка яго заўсёды ссунута на патыліцу, адкрываючы шырокі лоб і даючы твару яго такі

выгляд, як бы ён на доўгі час збіраецца падняць сваю галаву ўгару і чорнымі **вачыма** сваімі пільна ўглядацца ва ўсё тое, што робіцца вакол.

Нізка **стрыжаныя** валасы яго каля **вухэй** чуць-чуць серабрацца сівізнай. На ім кароткая цвёрдая жакетка з тоўстага гаспадарчага сукна, саматканая порткі з вузкімі **чорнымі** палоскамі, уздоўж па шэрым, і **боты** з нізенькімі халявамі і падковамі. Сягоння ён **вясёлы**.

/Кузьма Чорны. На беразе/

Варыянт 4

Амельку **абхапілі** думы.

«Вось **астаўся** адзін на **пустым** беразе, – кружылася ў яго галаве, – астаўся **адзін**, і **ніхто** не бачыць і не ведае, дзе я і што раблю. Колькі **людзей** на свеце, і ўсякі па **сабе**. **Схованы** адзін ад **другога** па вёсках, лясах. Не можа чалавек бачыць таго, што робіцца нават за дзесяць вёрст, не то што каб угледзеў ён усю зямлю сваю. Не бачыць ён яе, бачыць усяго **маленькі** кусочак пад нагамі сваімі».

«Не бачыць, а знае яе, – выплыла другая думка, – ведае, дзе што на ёй. Без абмылкі патрапіць, куды **хоча**. А можа калі-небудзь выдумае што-небудзь такое, на **чым** паднімецца так, што ўбачыць усю зямлю, як бачыць сонца. Пэўна, што некалі, можа нават сора, будзе гэта».

Хай ідзе Міхась, куды хоча, – думаў ён далей. – Ніколі не трэба станавіцца чалавеку на **дарозе**, калі ён чаго шукае. Шукаючы і хочучы, усё **знойдзеш**. Хто шукае разумнага – таму памажы. Але ці разумнага шукае Міхась? Загаварылі многія цяпер паноўму. Многа іх з'явілася і зусім новых. Павярнулі ўсё жыццё, пакінулі багатую спадчыну мінулага».

І тут у Амелькі бліснула новая думка-пытанне:

«Чаго гэтыя, **новыя** людзі заўсёды так радасны, такія вясёлыя?!

Значыць, у жыцці яны бачаць нейкую радасць, нейкае няшчасце. Знаюць яны кожны крок свайго жыцця... **Ідзі, Міхась**», – думаў далей Амелька.

За Дунаем стаіць хатачка-а-а...–

перарваў яго думкі высокі чысты голас. Спяваў чалавек, паволі **пад'язджаючы** к парому.

Не кажучы ні слова, Амелька ўзяў каня за абраць, узвёў на паром, які і пагнаў **прывычнаю** рукою к **другому** берагу. Там, узяўшы грошы за перавоз і даўшы чалавеку квітанцыю, паволі паплыў назад.

Чалавек не сказаў **ніводнага** слова, а толькі, ад'язджаючы, кіўнуў галавою і з нейкаю задуменнасцю ў голасе зноў заспяваў.

«Вось праехаў чалавек, – думаў Амелька, – невядома, адкуль і хто і пра што ён думае. Колькі ў гэты момант думак на зямлі?! І ўсякая думка аб тым, як **найлепей зрабіць бы** дзела гэтага моманту. І аднак, нягледзячы на гэта, чалавек увесь час мучыцца на зямлі».

Амелька адплыў на сярэдзіну **ракі**, прыпыніўся і стаў глядзець на ваду.

Яна ўжо не пенілася і не шумела так моцна, як раней, бо сціх вецер; яна адлівала **чырванню**, бо празрыста свяціла сонца. Яно ўжо было на захадзе, і свет яго быў чырвоны. Неба ачысцілася ад хмар.

Амелька паглядзеў, як паволі, але заметна, супакойвалася вада, і ў **звязку** з гэтым у яго выплыла новая пастаронняя думка:

«А чалавек некалі ўзварушыць сабе на карысьць усю зямлю, так, як вецер ваду. Чалавек моцны. Каб яго сілы не растрэваліся на тое непатрэбнае, што дагэтуль вядзецца на зямлі, не тое б можна было бачыць цяпер у жыцці...

Што б з чалавекам ні зрабілася, нідзе ён не дзенецца з свае зямлі. Уся зямля, кожны яе кусочак адналькава родны чалавеку».

/Кузьма Чорны. На беразе/

Варыянт 5

Вясною палескія рэкі пачынаюць цячы назад, да вытокаў. Толькі адна Прыпяць з цяжкасцю гоніць да Дняпра талія воды, заліваючы на дзесяткі кіламетраў палі і лясы.

Застаюцца толькі вёскі на выспах ды рэдкія барліны са стагамі сена ці шумлівым вяселлем. Часам – кірмаш на чаўнах, з'яднаных масткамі, плывучы кірмаш, што павольна набліжаецца да далёкага сяла.

Пахнуць добрым малаком каровы, коні баязліва касавурацца за борт фіялетавым, напружана-разумным вокам.

– Ну вас да д'ябла. Яшчэ тут з вамі.

Адзін такі кірмаш, па-палеску патонеш стрыманы, жартаўлівы і трохі п'яны, спазняўся з прыбыццём у сяло на цэлыя два дні.

Бяда была ў тым, што па дарозе, у вёсцы Разбіты Рог, старшы загуляў і зманіў з сабою на бераг усіх мужчын, усіх стырнавых. Бабы паспрабавалі плысці далей адны, але мужыкі, разлаваўшыся, дагналі іх і зноў паставілі ўвесь кірмаш – сто пяць чаўноў – на прыкол да сыпучай выспы, на якой стаяла вёска.

– Падумаеш, вельмі ім трэба спяшацца. На вялікдзень яны, бачыце, у Карпілавічы не паспеюць. А нам і тут добра.

Бабы хацелі былі пратэставаць, але з чаўноў узялі такую катаवासію, што яны толькі плюнулі.

– Няма на вас, нячысцікаў, управы.

– А што ўправа? Можна на тое, каб вы фарбаванкі свянцілі?

Цяпер мужыкі і самі разумелі, што ўчынілі дрэннае, але гонар перашкаджаў ім прызнацца ў гэтым. І таму яны, даволі пахмурныя, налягалі на шасты і вёслы, спяшаліся, хоць усім было зразумела: спазніліся.

Усе былі не ў гуморы: мужчыны – з пахмелу, жанчыны – ад крыўды. Толькі адной дзяўчыне – а было ёй год васемнаццаць – усё было хоць бы што. Яна сядзела на носе аднаго з пярэдніх чаўноў і ўсміхалася такой светлай усмешкай, што і сляпы ўсміхнуўся б ёй у адказ.

Празрыстыя славянскія вочы, – быццам майскае неба ў ранішнім тумане, – тупы носік, румяны рот з мяккімі ямачкамі ў куточках вуснаў. І лепей за ўсё была каса. Таўшчынёю з руку, залацістая, як сухі ліст каштана. Хустку дзяўчына скінула і разаслала на каленях, бо сонца ў гэты дзень нечакана прыгрэла, і па вадзе скакалі залатыя іскры, ад якіх моршчыўся нос і хацелася чхаць. З-пад хусткі была відаць клятчастая спадніца, пад ёю другая – белая. І ўсё на гэтым дзеўчаняці ляжала так ладна. І так забавна жмурыліся ад сонца і ленай млявасці яе вочы, што кожны сказаў бы:

– Вось каму жыць добра.

А жыць было на самай справе добра! Наперадзе далёкая дарога сярод **затопленых** лясоў; верхавіны дрэў, што плаваюць у блакітнай смуге; **дрымотныя** крыкі пеўняў над вадою.

Куды было спяшацца? Наперадзе – жыццё. Аднаго не хапала: каб падышоў нехта ззаду, вялікі, цёплы, як сон, абняў за плечы і прынік шчакою да скроні.

Раней і думаць аб гэтым было страшна. І мужа яна ўяўляла сабе не іначай, як чужога хлопца, з якім трэба сядзець на покуце і, немаведама чаму, цалавацца.

А вакол зялёныя шклянкі і чырвоныя твары.

Але адышло насланне, прыгрэлі промні, заказыталі ў носе. **Захацелася** скруціцца ў іх цеплыні, як котка. І каб **нехта** гладзіў.

/Уладзімір Караткевіч. Блакіт і золата дня/

Варыянт 6

Вясна ўсё ж прыйшла, **першая** і апошняя такая. А можа і не апошняя. А дарога па разводзі, сена, што плыве поруч з вялікімі **чаўнамі**, **вячэрнія** песні дапамаглі вясне.

І ніхто, нават **маці**, не разумела, што здарылася за **гэтыя дні** дзіва: узышла на бацькоўскую байду калючы і рэзкі падлетак, а цяпер плыве дарослая дзяўчына, што ўсё зразумела нейкімі глыбінямі душы. Быццам зямля.

Драмала яна пад расталай вадой, была вязкая і спакойная. І раптам, сагрэтая сонцам, стала мяккай і цёплай, разварушыла ў сабе парасткі і толькі таго і чакае, каб прайшоў **нехта**, са свістам шпурнуў з сявенькі **васковыя** зярняты, – і песня жаўрука прывітае яго прыход.

І цеплыня. І знямога. І крыкі **пеўняў**.

– **Прыйдзі, сейбіт!**

Нічога такога яна не магла б расказаць. Яна магла толькі ўсміхацца, **склаўшы** рукі на **каленях**.

Нават маці не зразумела б гэтага. Як поле, якое **ўсё** аддало, не можа зразумець поля, якое **чакае**.

Яна і не разумела, а толькі бурчала на жаўтавусага мужа, лічыла грошы ў хусцінцы, пераклікалася з суседкамі на другіх чаўнах. І, як заўсёды **вядзецца** ў вельмі **занятых** жанчын, першай прыкмячала, што трэба і **што** не трэба.

Яна першая заўважыла лёгкі **доўблены** човен, вельмі вялікі і вёрткі. Човен выслізнуў з гаю, што стаяў па пояс у вадзе, і лёгка стаў даганяць непаваротлівую флатылію.

На карме сядзеў чалавек у шэрай **ваўчынай** шапцы і спрытна арудаваў адным вяслом.

–Хто ж гэта такі? Наталька! Наталька! Ну, зірні сваімі **вачыма...**

Дзяўчына павярнулася і з усмешкай, што ўсё яшчэ гуляла на яе **вуснах**, незадаволена сказала:

– Юрка з Выселкаў **вяслюе**.

І зноў адварнулася. Таму што гэты Юрка зусім ёй не падабаўся. Увесь **нейкі** тугі, як спружына, вочы **гарэзлівыя**. І заўсёды скаромныя жарты на языку. І заўжды на бойку лезе. Без дай прычыны, проста так: пабачыць, што дзве кампаніі б'юцца, абярэ **тую**, у якой **аднаго** чалавека не хапае, і давай.

Ды і не гэта ў ім самае дрэннае. Вочы ў яго трывогу наводзяць. Няладныя **яны**, не такія, як у астатніх.

Гэтай зімой ён паспрабаваў быў у сенцах абняць яе. Ёй было смешна, што ў яго **дрыжаць** рукі, што ён так няроўна дыхае.

І ўсё ж яна ўзвілася на дыбкі, як неаб'езджаны конь.

Людзі ў хаце чулі толькі, як грывнулі вёдры і ўпаў каромысел.

Калі яна ўвайшла ў хату, дзе сустрэлі яе песні скрыпкі, пералівы гармоніка і ўздыхі бубна, нехта спытаў яе:

– Што гэта там упала?

– Юрка вёдры зваліў. П'яны прыцягнуўся. – І прыбавіла: – Угаварыла, каб дадому ішоў.

Яе твар быў такі непранікнёна спакойны, што ўсе паверылі.

/Уладзімір Караткевіч. Блакіт і золата дня/

Варыянт 7

Хто не любіць адпачынку на **зялёных** лугах, асабліва калі пякуць мазалі пасля пераходу і пацягвае живот ціхім сумам аб кашы з салам, аб шклянцы чаю з пахкім хлебам салдацкім. Адпачынак быў, але не было кашы, не было сала, і толькі чай **булькаў** у кацялках. На бульбатках скакала сонца, а навокал лугі расцвіталі кураслепам і незабудкамі, і дзесьці там, каля вёскі, кудаталі куры.

І **ўсім** было весела, усе смяяліся, смяяліся сонцу, падобнаму часам на кураслеп жоўты, смяяліся незабудкам і цвятам купальскім, смяяліся Ваську Шкетаву, які варыў ужо гадзіны са **дзве** жыта з сырымі падабабкамі. Ён часта бегаў да рэчкі мяняць вадку ў кацялку, не хацела ж бо жыта мяккім быць, ніяк не **ўдавалася** варыва Ваську, хоць і быў ён на гэтыя штукі добры майстар, бо быў Васька раней за кухара ў Маскве. За кухара не за кухара, а падкухарам, так сказаць, аб чым кожны з нас дасканалы ведаў. Ведалі, бо сам Васька не раз казаў аб гэтым, і, калі сумняваўся хто, ён казаў заўсёды:

– Ты не верыш... Не верыш, вось табе крыж чэсны і зялёныя макаўкі, **няхай** я з месца не **ўстану**, калі не прыпраўлю табе селядца так, што запяе язык твой херувімскую з Багародзіцай. Эх, елкі-палкі зялёныя...

Але нягледзячы ні на елкі, ні на палкі зялёныя, не падавалася жыта кулінарнаму майстэрству Ваські, хоць даўно павыкідваў ён з кацялка падабабкі, насыпаў у жыта недзе скрадзеных чарніц сушаных і ўсё варыў і варыў, да дзесятага **поту**. Не **даварыўшы**, панюхаў і, памянуўшы Хрыста з усім сваяцтвам, выліў цудоўную страву з усімі прысмакамі пад лазовы куст, спаласнуў кацялок і, зачарэпаўшы ў **кагосьці** кубак чаю, падступіў да кампаніі, якая вяла шырокую дыскусію пра **папоў** і ксяндзоў.

Чырвонаармеец Тарас, уфімец з-пад Белебея, спрачаўся са старым фурманам панам Антосем, хто **лепшы**: поп ці ксёндз. Спрэчкі былі **гарачыя**, бо для некаторых само пытанне было, так сказаць, цікавым і важным, патрабуючым безадкладнага вырашэння. У дыскусію ўмешваецца Васька:

– Эх, елкі-палкі зялёныя! Яны аб ксяндзах, яны аб папах... Ды начхаць я хацеў на іх на ўсіх, нашлі аб **чым** языкі часаць. Эх, людзі вы, чалавечкі...

Дыскусія відавочна расстройваецца, **пане** Антось незадаволены лезе ў кішэню за табакеркай. Тарас, зірнуўшы на неба і пачухаўшы спіну, **прымайстроўваецца** спаць пад арбой, паслаўшы ўслед Ваську пару не зусім прыемных пажаданняў. Усе разбрыдаюцца пад арбы, а Васька... Васька ідзе да **вёскі** пашукаць як курыных, на якія ён вялікі аматар і вялікі спец па **адшукванню** курыных гнёздаў.

Спяць хлопцы пад доўгімі арбамі. Коні хрумстаюць сена, авёс. **Натапырыліся** ўгору аглоблі жоўтыя, нацэліліся ў бяздонныя люстры блакітныя, якія праціраюць беласнежныя воблачкі. Плывуць воблачкі, карагодзяць, з блакітам зліваюцца, нікнуць і тонуць у **пяшчотных** хвалях сонечных. Нікнуць і тонуць... Хрумстаюць коні авёс, умінаюць зямлю **капытамі**. Хрумстаюць коні авёс... Не **спіцца** Івану.

Ён пакінуў у далёкай вёсцы разанскай жонку з **чатырма дзіцянятамі**, аб якіх часта і часта думае. Вось і сягоння, **лежачы** каля арбы, ён некалькі раз уздыхнуў, успомніў далёкія сенажаці, роднае поле, палосы аўсяныя, **п'яныя** канаплянікі. Уздыхнуў, сказаў уголас:

– І як яна там, ці ўправіцца ў час, ці даглядзіць...

– Хто, што, чаго?

– Вядома хто – жонка...

І чорная барада Івана нерухома вісіць, з хвіліну **вочы** не міргаючы глядзяць кудысьці ўдалё прыз лясы, прыз дарогі, прыз празрыстую дымку палёў.

– У нас, брат, цяпер самы гарачы час у полі, а рукі, яны, браток, адны ў гаспадарцы, куды іх ні **кінь** – не **абярэцца** працы, а я вось лодар...

/Міхась Лынькоў. Над Бугам/

Варыянт 8

Іван сумуе аб працы, **сумуе** аб каласах **жытніх** на сваёй паласе, аб заліўных сенажацях, аб дзецях-румзах, аб жонцы, аб тым, што не **шкодзіла б** плуг наварыць, бо, мусіць, **сцёрся** адвал даўно.

Многа аб **чым ёсць** падумаць, і каб прыбіць крыху думкі да сырой зямлі, прыглушыць іх чым-небудзь, Іван знаходзіць **сякую-такую** працу. З салдацкага мяшка дастае штаны і пачынае старанна прышываць адарваны гузік. Тоўстую шэрую нітку шморгае кавалачкам **воску**, каб даўжэй быў нітачны век. Закручвае на пальцы вузел і пачынае арудаваць іголкай, з якой, відаць, не так яму зручна **абыходзіцца**, як са штыком.

Іван шые старанна, аж пот выступае на лысіне, але ж і гузік цяпер не **адарвеш** паўротай салдат, прышыў гузік навек, штаны падзяруцца, а гузік цэлы будзе. **Завязаўшы** на нітцы вузельчык, Іван перагрызае яе вострымі беласнежнымі **зубамі**, акуратна складвае, здуваючы пылінкі, штаны і кладзе іх у мяшок. З мінуту думае нешта, маўчыць, потым кажа суседу:

– Бач, гузік – невялічкая справа, а павінен ён, гузік гэты **самы**, сваё месца мець, бо не можа адзежына быць без яго, як, напрыклад, карабін твой без затвора.

– Ну, параўнавай... яшчэ што скажаш...

– А то і скажу, павінна кожная рэч сваё месца ведаць, іначай, **голуб** мой, непарадак. Вось я, напрыклад, сябе вазьму, хіба я чалавек цяпер...

– А хто ж, мо блыха вадзяная?

– А мо горш і блыхі. Бач, мазалі **чэшўцца**, ім працы падай, а дзе яе возьмеш. Каторыя ўжо суткі ідзём, а хоць бы штыком паварочаць, ці што...

– Хто ж **вінават**, калі ўцякаюць без памяці белыя, ніяк не дагнаць іх...

– Так, не дагнаць...

Іван зноў корпаецца ў сваім мяшку, наводзіць парадак, складвае да месца ніткі, кавалачак воску, агрызкі **засаленай** паперы, абмусолак аловачны, пудэлачак з-пад ваксы з іголкамі і сухарны мяшочак з цукрам, старанна зашыты, будучы падарунак жонцы. Пераклаўшы ўсё ў парадак, агледзеўшы зноў пару новых, толькі што атрыманых, летніх

анучак, Іван доўга любуецца на сваё багацце, на сваю салдацкую гаспадарку, уздыхае разы са **два**, завязвае мяшок і вымае з-за пазухі **скомканы** канверт, закаплены салам. То ліст ад жонкі.

Калі няма чаго рабіць, Іван заўсёды чытае гэты ліст, чытае паціху ўголас, каб чуў і сусед.

– «...І яшчэ **кланяецца** табе **ўсеніжаючым** паклонам сын твой Кірыл Іванавіч і гаворыць ён ужо «тата». І яшчэ пішу табе, дарагі супруг мой, Іван Сяргеевіч, што жыта на «лужках» вымакла зусім, затое на гары і пад лесам сцяной ідзе, не пралезеш. І яшчэ ў цялушкі ўжо **рогі** выраслі і болей каровы не ссе. І ці праўда, **Вань**, што **белыя** нехрысці, не **нашае** веры, так і на сяле бабы баюць. І яшчэ пішу табе, дарагі мой супруг, Іван Сяргеевіч, што жысць мне не ў жысць, і калі лягу я цёмнай ночанькай, ніяк **вочы** не самкну, бо ў іх слёзы стаяць і пакута мая, доля мая гарапашная, бо не маю я шчасцейка пацалаваць цябе ў твае сахарныя вусны. І яшчэ жадаю табе **скорага** поспеху ў справах рук тваіх і ўсякага шчасця ў тваёй салдацкай долі».

– Так-ак... жаласлівая ў цябе баба, відаць, – уздыхае сусед і круціць цыгарку з газеты.

– Баба, браток, як баба, **найлепшая** баба, што і гаворыць, на ўсё спрытна.

/Міхась Лынькоў. Над Бугам/

Варыянт 9

Булькае вада пад **навішымі** лазнякамі.

Булькае чорнымі пузырамі, бо як сажы – цёмная ноч. Ля поўначы блізка. Над Бугам мёртвая цішыня, толькі там, пад **лазнякамі**, чуюцца **прыдушаныя** ўсплёскі вады. Не **разбярэш** адразу, ці то хвалі на хвалі сярдуюць і, злосныя, **б'юцца** адна аб **другую**, наганяюць адна адну і ў бяссілі сваёй барацьбы ліжучь пясок прыбярэжны языком вадзяным, халодным... А мо насцілаюць сапёры масты - надуўныя пантоны.

Так, насцілаюць.

Мы ляжым у лазнях і чакаем з хвіліны на хвіліну, калі скажучь нам:

– Па два ў рад, на пантоны!

З-за Буга глядзяць у цёмнай слепені **тысячы вачэй** смерці, глядзяць **таемныя**, невядомыя, як дно Буга начнога. Мы павінны ўзяць той бераг, адагнаць вочы смерці далей, каб на **тым** беразе сустрэць сонца, а з ім разам залатую радасць жыцця і поспех наступлення.

Поплеч Ванька ляжыць. Ванька разанскі. Перад выступленнем ён выняў з мяшка салдацкага **свае** заповітныя штаны з **прышытым** гузікам новым, **паглядзеў** неяк дзіўна і, **прыбраўшыся** ў іх, сказаў ціха і глуха:

– Яно, **браткі**, усяк бывае... На тое ж ён Буг, бачыў **днём**, як круцяць віры на ім, аж жоўтая пена з пузырамі скача...

І мы зразумелі Івана, хоць ён і не гаворыў пра варожыя акопы на тым беразе, памянуў толькі пра пену.

І цяпер Іван нецярпліва **шэпча**:

– Ах, хоць бы хутчэй, хоць бы хутчэй...

А поплеч Васька Шкетаў, захлапаючыся, сыпле незразумелыя словы:

– Ноч ты мая, ночанька, ночанька блакітная...

– Што ты вярзеш немаведама што, якая табе блакітная?

– Каму што, а мне блакітная. Каму цемень, а мне – жысць ты мая, жысць ты мая размалінавая!

І, нахіліўшыся да мяне на вуха, Васька шэпча з запалам:

– Братка ты мой, братка **родненькі**. Жыву ж я цяпер, жыву, чалавек я цяпер, не **абы-хто...**

– Што з табой?

– Ах, хіба табе зразумець мяне... Брат ты мой даражэнькі, **кім** я быў да гэтага часу, а цяпер хто я? Хто я цяпер? Ты кажаш цёмная ноч, а мне яна сонца святлей, бо **вочы мае** адкрыты, вочы бачаць жыццё... Не тое... не **старыя** дні... Эх, елкі зялёныя, няхай бы дні тыя захлынуліся ў гэтай начы... Жыць я пачаў цяпер, жыць чалавечым жыццём, вось у чым справа... Чарвяк я быў, і нікчэмны чарвяк, а цяпер, цяпер...

Шалясцяць галінкі лазняку прыбярэжнага ад мядовага **падыху** ночы. Булькае вада **чорнымі** пузырамі. Дзесьці там, далёка, на тым беразе, мусіць, на старой сівой званіцы, прагудзеў мілагучны звон і пранесліся гукі ў цёмных пахучых туманах ночы, скалыхнуўшы паветра медна-шоўкавымі невядомымі хвалямі.

– Эх, мусіць, **дзе гадзіны** ўжо...

І зноў напружаная цішыня, закаваная ў ланцугі чакання, чакання невядомага, магчыма, страшнага, чакання непазнанага, якое нават пасля пазнання становіцца зноў таемным, зноў чаруючым для чалавечага сэрца.

Вымі сэрца сваё, **адкрыў** перад ім усе таямніцы жыцця, ахутай цеменню і халоднымі туманамі ночы і падстаў яго пад свінцоваагнёвыя віхры, і **замрэ** яно болей ціхім, салодкім, заные ад суму і радасці – у гэтым вось яно – непазнанае і чаруючае...

/Міхась Лынькоў. Над Бугам/

Варыянт 10

Даліна ляжала між шасэ і ракою. З аднаго **боку** гула мутная жаўтаватая плынь Стрыя, з другога – дыбіўся круты схіл невысокай гары, што **кучаравіўся** знізу хмызняком, а вышэй – галлём сосен. Гару, самае падножжа, абгінала шасэ, – гладкая істужка яго неўзабаве, нібы **радуючыся** таму, што вырвалася з горнай цеснаты, выпроствалася і весела бегла па бяскрайняй, здавалася, раўніне. Тут **канчаліся** горы, канчалася апошняя града сіне-зялёных Карпат.

Па даліне – найбольш усцяж берагу – было **раскідана** некалькі дробных густых **хмызнячкоў**, у **адным** месцы ўздоўж пераразаў яе амаль **высахлы**, глеісты на дне раўчак. На **ўсім** астатнім прасцягу шаўковы ад вільготнай травы, дзе-нідзе купісты дыван быў роўны і трывалы. У **карпацкім краі** на многія кіламетры цяжка было б знайсці мясцінку, больш прыдатную для жыцця і заняткаў артылерыстаў, што рыхтаваліся да вайсковага вучэння ў гарах. Артылерысты прыехалі сюды з глыбіні Карпат. Гэта быў дывізіён горнага артылерыйскага палка, іншыя падраздзяленні якога размяшчаліся паблізу на схілах другіх гор, а штаб у невяліччай гуцульскай **вёсцы** над ракою.

Летнія лагеры артылерыстаў былі за **трыццаць пяць** – сорак кіламетраў адсюль, на высокім беразе гэтай жа ракі. Там **засталіся** акуратныя рады белых палатак, густа настоены пах сасновых галін, шум **вялікага** лесу; засталіся зручныя, добра падрыхтаваныя парк для гармат і канавязі. У даліну артылерысты прыехалі хмурным надвячоркам, прытомленыя нялёгкім маршам па звлістай і камяністай горнай дарозе. Адчапіўшы і **ўладаваўшы** маленькія гарняшкі – горныя гарматы, – да позняй ночы ў

важкай цемры ўкопвалі на беразе слупы, прыбівалі бяровенні канавязей, кармілі аўсом з палатняных торб і паілі халоднай вадой са Стрыя **коней**.

Стрый тут – заўважылі – паводзіў сябе інакш, чым сярод гор, адкуль яны прыехалі. Рака тут не раўла па **каменні**. Яшчэ да таго, як выпусціць яе зусім на волю, на прастор раўніны, горы патроху адступалі ад яе, і яна ўсё шырэла ў нізкіх гліністых берагах. Яна гнала ваду не так бурна, без дзікага шалу, але больш магутна і велічна...

Жыллё сабе артылерысты абсталёўвалі каля хмызняку, блізка ад грэбня шасэ. Зрабіць простыя буданчыкі, каб **прыкрыцца** ад дажджу, буданчыкі з галля і плашч-палатак, было хоць справай і звычайнай, але не такой ужо лёгкай у цемры, пасля **немалога** паходу і **ўсіх клопатаў** мінулага **дня**. Людзі змарыліся. Калі, атрымаўшы вячэру, чародкі салдат з кацялкамі **разышліся**, пераклікаючыся, па сваіх буданах, даліна пачала хутка сціхаць. Праз якія пяць хвілін на ўсім беразе не спалі толькі вартавыя ды днявальныя на канюшні.

З наступнага дня пачаліся заняткі. Седзячы паўкругам, хто наўколенцах, **хто** – абняўшы калені, слухалі палітрукоў, што расказвалі пра міжнародныя навіны (у той час вельмі непакоіў Гітлер), пра справы роднай бацькаўшчыны. На выгане па-над ракою тапталі **падбітымі** жалезам кірзавымі **ботамі** траву, крочылі па загаду камандзіра «па-страявому», рабілі на хаду павароты налева, направа, кругом. Жыццё ішло такое, як і ў лагеры, звычайнае салдацкае жыццё ў летнюю пару.

/Лван Мележ. У гарах дажджы/

Варыянт 11

...Макоўчык вяртаўся. Што ж, ён хацеў зрабіць сваю справу, але не **мога**. Позна. Спазніўся. Калі б крыху раней, калі б Халюта сказаў адразу, як толькі выбраліся на гару, тады б ён мог бы дабрацца. А цяпер позна!..

Ён **пацерабіўся** праз хмызніак назад, пацерабіўся з той палёгкай, якая паяўляецца, калі **знойдзен** нарэшце выбар, правільны і сумленны.

Пачуўшы недалёкае конскае ржанне, Макоўчык незадаволена азірнуўся.

«Ну чаго, чаго **галосіш**?! – хацелася яму крыкнуць злосна, бязлітасна. – Не ведаеш... Не магу!»

Прайшоў яшчэ некалькі крокаў – усё павольней і павольней, – нарэшце зусім спыніўся. Нядаўняй яснасці і лёгкасці зноў як і не было. У ржанні Арла быў страх безвыходнасці, поўная **адчаю** надзея на ратунак, апошні распачны кліч дапамагчы. Кліч жывой істоты, што можа загінуць, што баіцца смерці...

Яе пакінулі, яе забылі, яе не шкадуюць...

Макоўчык ужо не мог злавацца на **гэты** кліч. Ён уздыхнуў – нічога не зробіш, на яго надзея, – і зноў падаўся да вірлівай плыні, туды, адкуль чуўся кліч на дапамогу.

Калі цяпер падступіў да віру, не раздумаў, як у першы раз. Лепш не думаць лішне. Ступіў адразу. Моцная плынь найшла на яго, націснула, стараючыся збіць, і Макоўчык, каб устаяць, колькі можна было, нахіліўся насустрач цячэнню. Вада круцілася вакол яго, булькатала, кіпела. Цяпер не было ні страху, ні шкадавання, хацелася толькі хутчэй дапасці да **залітага** другога **берагу**, над **якім звісалі** галіны арэшніку. Але ісці было цяжка, – перад **тым**, як ступіць, мацаў дно, да таго ж даводзілася ўсё **спыняцца**, нахіляцца, каб утрымаць раўнавагу. Каля берагу ён

нецярпліва пацягнуўся да галіны, але схапіў толькі кволы парастак з некалькімі **клеякімі** лісткамі. Парастак не вытрымаў і адарваўся.

Макоўчык страціў раўнавагу і апору, і магутная плынь прагна падхапіла яго, панесла, упарта стараючыся перакуліць на спіну. Ён інстынктам здагадаўся, што гіне. З **усёй** сілы рвануўся, пачаў пахапліва лавіць галіны, паўз якія яго так блізка і так далёка гнала. Яму ўдалося ўхапіцца за лазіну, вяршынька якой, сагнуўшыся, мокла ў вадзе. Але і гэтая лазіна магла б не ўтрымаць. Макоўчык хутчэй хапіўся за **таўсцейшую**, потым адразу за **дзве**. Трымаючыся за іх, ён нарэшце выбраўся на бераг.

Сэрца яго захлыналася, у **роце** было поўна вады, але Макоўчык не спыніўся. Усхваляваны, распалены барацьбой, перажытым, ён толькі ашалела агледзеўся, каб вызначыць, дзе адсюль Арол, – і кінуўся ў той бок.

Конь трывожна **хроп** і бегаў вакол **дрэва**, на ўсю сілу нацягнуўшы ланцуг чымбура, стараючыся парваць сваю смяротную прывязь.

Жалезны ланцуг не паддаваўся, толькі шырэй і глыбей уядаўся ў кару. У незвычайна **круглых**, вырачаных **сіняватых вачах** каня быў жах, нежывёльны сум. Гэты пакутлівы, такі **глыбокі** і ясны выраз уразіў Макоўчыка. «Як чалавек!» – падумаў, шкадуючы, ён.

– Арол... Арлюха... Дурніца...

Ён асцярожна падступіўся, паглядзіў каню храпу, шыю, пяшчотна, як чалавека, запытаўся:

– Што, Арлюха, напалохаўся?! – Ласкава паляпаў па конскай **шыі**. – Напалохаўся, ясна. Дасталося табе, бедаку! Ну і мне, **дружа**, таксама дасталося зараз...

Слухаючы яго супакойлівы голас, паддаючыся яго пяшчотам, конь адпусціў нацягнуты ланцуг, спыніўся. Арол даверліва пацягнуўся храпай да хлопца.

– Ну вось, ну вось... разумны ты...

Макоўчык радасна засмяўся, прыпаў да мокрай конскай шэрсці, стаў аддыхвацца. Шыя каня ад **перажытага** ўзрушэння дробна дрыжала.

Хлопец стаў развязваць абкручаны вакол дрэва ланцуг, пад якім вільготна бялеў свежы абадок.

– Ну, прыкруціў цябе Халюта!.. Тут бы табе і канец..

Конь згодна, весела **заржаў**.

/Іван Мележ. У гарах дажджы/

Варыант 12

Вам ніколі не даводзілася зайздросціць старажытнаму князю Давіду з палескага Гарадка? Мы ў тое лета **зайздросцілі** яму, як Яга зайздросціў Венецыянскаму Маўру, як Сальеры зайздросціў Моцарту, як... як **ўсе** бездары зайздросцяць Чалавеку.

Мы – гэта наш шафёр, асістэнт аператара, аператар (ён жа рэжысёр) Анатоль Забалоцкі, друг аператара (нельга ж было кінуць нечаканага госця ў пустым горадзе, ды і паехаць) і я, сцэнарыст, ён жа казначэй, ён жа здабывальшчык прыпасаў, адказны за вогнішча, добры хлопец, пры зручным выпадку – брат па бутэльцы і прочая, і прочая, і прочая.

Мы адчувалі сябе бяздарнасцямі. Мы шмат дзён не маглі вытрасці са студыі машыну, грошы, шафёра, скаты, трасцу, халеру. Князю было добра: узяў сабе са скарбніцы **тры** капы грошай, загадаў стайніку прывесці коней, гукнуў харобрую

дружыну, ды і пайшоў сабе Палессем, харчуючыся забітымі зубрамі і турамі, шыраючы шызым воўкам, а таксама арлом пад аблацы, проста пад Марыенбург і Берлін, трэсці крыжакоў. Яму гэта ўдавалася лёгка аж у некалькіх дзесятках паходаў, аж пакуль у апошнім не аддаў ён свайму богу пасечанай мячамі душы.

А ў нас не было ні сваіх коней, ні сваёй скарбніцы, а студыя пачасту трымала сябе так, быццам гэта нам і толькі нам патрэбен быў гэты фільм аб старажытных беларускіх дрэвах.

У другіх паездках было лягчэй, а тут мы намучыліся, як грэшныя душы ў пекле. Калі мы ўрэшце здабылі ўсё, што трэба, выявілася, што «казёл» наш жарэ бензін, як пан Дубатоўк віно (і з такім самым, мала прыкметным, рэзультатам), што скаты нашы маюць тэндэнцыю раз-пораз аддзімаць (пэўна, ад спёкі), а тэнт па дзіравасці нагадвае плашч святога Марціна, а па здатнасці ўсёй паверхняй прапускаць ваду – амаль усе тыя плашчы, якія мне даводзілася купляць за дваццаць год самастойнага жыцця.

Але позна было ўжо, і мы ехалі і ехалі далей у поўнай пакоры лёсу, цьмяна спадзеючыся, што скаты і камеры вытрымаюць лясныя карэнні лепей, чым асфальт, што ў ярах, каляінах і дзюнах у «казла» будзе меншы апетыт, што дажджу, дасць Бог, і не будзе, што нам не давядзецца каціць нашага каня і ўсе пажыткі экспедыцыі з нетраў Палесся да цэнтраў цывілізацыі, хаця б і адноснай.

Мы горка памыліліся. Скажу толькі аб дажджы, які паласаваў нас на працягу дванаццаці гадзін, калі мы ехалі назад. Я вёз з сабою рукапіс рамана (хлопцы збіраліся кінуць мяне ў маім Рагачове, вяртаючыся ў Менск), і ўсе дванаццаць гадзін я сядзеў на рукапісе, прыкрываючы яго ўласным целам. Пэўна, я прамок з галавы да ног, бо рукапіс па прыездзе быў трохі падмочаны.

Угледзьцеся ў гэтыя падцёкі, нашчадкі, і памяніце нас добрым словам за нашы пакуты.

Не буду расказваць пра ўсю нашу дарогу. Пастараюся толькі пакаяцца перад загадчыкам фермы, што пад Парычамі. Мы выехалі, па віне студыі, позна, прыехалі туды, на бераг Бярозы, зусім уначы, і (паверце, толькі сілаю жорсткіх абставін!) я вымушаны быў сцягнуць з кастра каля фермы некалькі паленцаў, каб раскласці хоць нейкае цяпельца і, хаця пры ягоным святле, нацягаць пасля лаўжоў і сухастою, каб развесці зыркае вогнішча і сяк-так пераначаваць ля яго.

Але вы яшчэ не ведаеце, якая была наша мэта? Мы ехалі ў Палессе, у глыбінню ягоную, за Мазыр і Лельчыцы, каб «засняць» каля вёскі Данілегі славуты тысячагадовы цар-дуб, або дуб Крывашапкі. У нас былі ўжо шасцісотгадовыя дубы, чатырохсотгадовыя ясені, таполя Напалеона, дубы Міцкевіча, дубы Ягайлы, проста семісотгадовыя дубы. Нам пазарэз патрэбен быў тысячагадовы дуб. Без яго фільм быў бы не фільм.

Ехалі насустрач стагоддзям.

/Уладзімір Караткевіч. Дрэва вечнасці/

Варыянт 13

Продкі пакланяліся дубу і дзіццы, лічылі, што жывуць у іх гордыя душы палескіх мужчын і пяшчотныя душы мясцовых жанчын, ледзь не самых прыгожых на ўсёй Беларусі. Нашчадкі не вераць (а можа і вераць падсвядома, памяццю тысячагоддзяў) у лясных багоў. Але яны і зараз пазбягаюць чапаць гэтыя дрэвы і не

чапалі б іх зусім, каб часам не пільная неабходнасць або не загад чалавека, які не ведае звычайу гэтай зямлі.

Замест гэтага яны ўсцягваюць на кожную такую палянную дзічку, на кожны дуб калоду для дзікіх і свойскіх пчаліных раёў. Часта па **тры-чатыры** і больш калод на кожнае вялікае дрэва.

Мы **завём** гэта калодай. Продкі паўсюль называлі гэта «свепет». Мясцовыя людзі кажуць «слепет», і ў **гэтым** слове ясна адчуваецца старажытнае праславянскае «в», якое так нідзе і не паспела перайсці ў беларускае «ў».

Але я пад гэтымі **дубамі**, дзічкамі, каштанамі і грабамі з трапятаннем адчуваю дыханне майго прашчура, зменлівае і вечнае Слова яго.

Палессе! Ты ўсё – бясконца і вечная паэма. Кожная лясная рэчка твая – драмлівы рэчытатыў ліры. Кожнае тваё ўрочышча – урачысты хор магутных **галасоў**. Кожнае дрэва тваё – Песня **Песняў**. Кожная галіна пад ветрам – **неўміручы** радок. І кожны свепет на дзічках тваіх – ода гэтаму вялікаму небу, на якім зараз **ласкавыя** і чыстыя адценні вечара. І пад гэтым небам мы ехалі ў стагоддзі.

Кіламетры за чатыры ад Данілег (Данілевічы таксама) я яшчэ здалёк убачыў **нешта** такое, што сэрца маё не паверыла і ўпала, а пасля ледзь не выскачыла ад радаснай упэўненасці, што **вочы** мае не **падманулі** мяне.

Упоперак пешаходнай сцежкі, якая ў мініяцюры паўтарала сабою гэты зарослы травой прасёлак, ляжаў, па казацкім звычаі, **раскінуўшы** рукі і ногі, каржакаваты, моцны стары. А ля яго стаяла і прасілася ўзяць старая.

У нас было страшэнна цесна ад экспедыцыйнага барахла, але я непахісна **вырашыў**: «Гэтых трэба ўзяць». Калі б трэба было – я **пасадзіў бы** ў гэтую ж самую машыну яшчэ мільён такіх, як яны, а сам выйшаў бы і пайшоў пеша.

Старая была **першым** прывітаннем ад стагоддзяў, у якія мы падарожнічалі. Нібы прыйшла з сярэдніх вякоў у **сваім**, з ног да галавы напэўным, народным уборы. Не было хіба што наміткі, або «галавы», таго дзіўнага падабенства белай кісейнай чалмы, што завесаю падае на плечы і пакідае адкрытым адзін толькі твар. Замест яе на галаве была **багаццюшчая** хустка, гладкая і вышытая толькі «на вугал» вышыўкай дзіўнай прыгажосці і майстэрства. На белай доўгай сарочцы не было жывога месца ад візэрункаў, зробленых, магчыма, за доўгія і доўгія месяцы дасканалай у сваім адчуванні прыўкраснага рукой.

Сумесь геаметрычнага арнаменту з раслінным была натуральная і завершаная. Такому навучыць нельга. Тут вучылі тысячагоддзі, а майстар інтуітыўна, але ж прыносячы сваю індывідуальнасць, паўтараў неабвержны вопыт і густ мільёнаў. Тут было, як з вялікім майстрам народнай песні, які ў вочы не бачыў ніводнай ноты, але спявае, як усе пакаленні вялікіх майстроў да яго. **Пачніце** яго вучыць, калі ён ужо склаўся. Кажыце яму аб фальшы ў гучанні той ці іншай ноты, аб «пясочку» ў гуку, аб «сцершымся» тэмбры. Вы навучыце! Пры поспеху можа быць нават і добры спявак. Але вялікага майстра не будзе. Вы навучыце, але вы і заб'еце, бо ваш вопыт – **нішто** перад вопытам **тых**, якія, не ведаючы, **тысячы** год спявалі «душой».

Паўзверх гэтай снежна-белай сарочкі з **рассыпанымі** па ёй вясёлкамі была накінута ядвабіста-сіняя шнуроўка, якая яшчэ і зараз строга і ладна абцягвала стройны (відаць ужо да смерці) і прамы старэчы стан.

Тканы ў рознакаляровыя дробныя шашачкі андарак быў, як трохі прыглушаны (бо так патрабаваў узрост) жар, і дзівосны па спалучэнні колераў. Пасля я ўбачыў маладых. У тых на андарак пераліваліся чыстыя, нязмешаныя колеры. А тут былі

хутчэй адценні двух-трох колераў, але адценняў гэтых было мноства. Відаць, і тыя і тыя ткаліся не менш як у дваццаць чатыры ніты.

Чабоцікі каляровай скуры давяршалі ўсё. Нічога не выбівалася з агульнага строю. І я зразумеў, што ў вобразе гэтай старой, сярод гэтых лясоў, пад гэтым беларускім **небам**, упершыню ў маім нябедным жыцці сустрэлася мне сама Гармонія.

/Уладзімір Караткевіч. Дрэва вечнасці/

Варыянт 14

Быў мяккі вечар. Даўно асеў пыл ад чарод (а можа, яго і не было? Можа, каровы і начавалі ў лесе?). Шэрыя хаты з таўшчэразных **бярвенняў насунулі** па самыя вушы цёплыя **шапкі** стрэх. Драмалі або марылі пад песні.

А песні гучалі паўсюль. На бярвеннях ля хат, на лавах, на прызбах, проста на паплаўцах. Паўсюль сядзелі жанчыны, дзяўчаты, старыя і дзеці, чыста ўсе **апанутыя** накшталт сустрэтай намі старой. **Розныя** ўборы, розныя колеры, фарбы і адценні, розныя густы, крышачку рознае ўмельства. Але вёска дзякуючы ім нагадвала букет або стракаты ад разліву чэрвеньскіх красак поплаў. Бо ўсе былі ў сваім, напэўна, у амаль такім самым, як пры Уладзіміры, як пры войнах з **татарамі**, як тады, калі бушавала ў гэтых мясцінах **полюмя** паўстання, **запаленага** Крывашапкай.

Гэта не было старамодна і смешна (гэта былі людзі **дваццатага** стагоддзя, і яны шмат ведалі).

Гэта было велічна.

Гамер і **лірныя** песні не старэюць. Старэюць многія нядаўнія песні. Старэюць многія кінастужкі, падобныя на оперу ўдзень, пад **чыстым небам**. Старэюць і выклікаюць смех.

А гэта было велічна.

У дваццатым **веку**, сярод гэтых людзей, смешныя **былі** мы ў нашай гарадской, ды яшчэ і патрапанай, рабочай вопратцы. Тут і новая **выглядала б** пачварна... Гармонія – гэта былі яны. Дасканаласць – гэта былі яны. А старамоднымі і непатрэбнымі на **вока** дваццатага стагоддзя тут **былі** мы. Мы былі дысанансам.

Сярод гэтых людзей Толькін прыяцель, расеец, саромеўся сваёй **кніжнай** расейскай мовы, а я саромеўся сваёй гарадской беларускай. Мы, аднак, пастараліся не даць ім зразумець гэтага. Той пераважна слухаў, а я адразу ўключыўся ў балбатню і жарты, стаў пераймаць **іхнія** інтанацыі, імітаваць непараўнальную музыку іхніх сказаў.

І – дзіўна! – у мяне пайшло.

Можа, яны проста зрабілі выгляд, што не заўважаюць гэтага, па прыроднай, адвечнай далікатнасці сваёй, але я не думаю.

Са мною аднойчы ўжо было так. Я слухаў, як грае на жалейцы вясковы пастух, прыгожы і чысты, як голуб, сівы дзед. І таксама быў вечар, і каровы жавалі жвачку і слухалі. Мне здалося, што я нібыта разумею **ўсё**. І дзед быццам зразумеў гэта, **выцер** жалейку аб прыпол **сарочкі** і працягнуў мне:

– На.

І я, нібы так і трэба было, узяў яе і... зайграў. Таму што я зразумеў: тут непатрэбна загадзя прыдуманая мелодыя, тут павінна гучаць душа. Гэта яна павінна выказваць сябе ў подыхах і рухах пальцаў, а астатняе прыйдзе само. Таму што музыка твая толькі акампанемент вечару.

– Добра, – сказаў дзед. – Дайшло.

Нешта падобнае было і тут. Мы сядзелі і гаварылі і ціха смяяліся, **чакаючы** нашага дзеда. Мы хацелі, каб нехта яшчэ сёння паказаў нам дуб. Заўтра мы паедзем здымаць яго, нікога не турбуючы. Вызваўся наш дзед. Мы далікатна (галоўным чынам дзеля старой) усумніліся ў ягоных **магчымаснях**. Што тут пачалося! Дзед намыліў нам галаву оптам і ў розніцу. Ён сказаў, што ніхто лелей за яго не ведае, дзе ён, гэты дуб, што ён ужо **тысячу** разоў хадзіў да яго за доўгае сваё жыццё, што ён бываў каля яго яшчэ **дзіцем**, што ніхто так добра не **пакажа** нам, дзе менавіта ўжо «тышчу гадоў» расце гэты дуб. І мы згадзіліся, і вось чакалі яго.

А жанчыны спявалі. А я **глядзеў** на **іхнія** прыгожыя твары, на іх ільняныя або чорныя як смоль (сярэдняга не было) косы, на іхнія ўборы і думаў, што гэта дзіва як добра.

Таму што гэтыя шнуроўкі і андаракі былі не ад оперных пейзажаў у лапціках, а было гэта заўсёды так. Аб гэтым сведчылі чорныя рабочыя рукі (правядзі такімі па чымсьці – сто разоў зачэпяцца), што зараз адпачывалі на дзіўнай прыгажосці андаракоў, вытканых імі. Рукі, якія **насілі** сена з балотаў і палян і ўмелі рабіць яшчэ тысячы спраў. Рукі, што цяжка здабывалі свой «штодзённы».

На д'ябла былі ім патрэбныя мы. Іхнія песні плылі над вёскай да залатой завесы захаду. Плылі над гэтай сумнай, вячэрняй, нібы закінутай зямлёй. І песні гэтыя былі – дзіва. І казалі яны пра каханне, пра варанога коніка і дальнюю дарогу, пра здраду і рэўнасць, пра гэтыя дубы – пра ўсё, што было і давеку будзе на зямлі.

/ Уладзімір Караткевіч. Дрэва вечнасці /

Варыянт 15

... Гэта былі **нізінныя** месцы. Туман, як продкавы душы, **слупамі** стаяў над ямамі, поўнымі празрыстай вады. Удзень яна была, пэўна, **колеру** чырвонага **дрэва**. Цяпер – чорная як смоль. Трапляліся даўнія лесасекі, зарослыя дрэўцамі, малінікам і кіпрэем. Белы туманец шматкамі поўз з нетраў. Было бязлюддзе. І цішыня. Залаты і шафранны захад шырокай паласой дагараў за ляснымі волатамі.

І тут наш «газік» выглядаў дзіка, як машына часу.

Як глуха! Якая закінутая журба! Быццам і не было ні кіеўскіх **князёў**, ні Ванькі Крывавага, ні Пятрухі-Мучыцеля. Нібы толькі што пад гэты халодны небасхіл, пад **першую** крынічную зорку на ім, да залатога іканастанаса захаду прыйшлі людзі – мы.

І зноў пушча. Зноў ствалы волатаў, а за імі гараць крылы **соцень** жар-птушак. Гараць і дымна згараюць у цішыні.

І раптам я **ўбачыў**: вышэй за ўсе дрэвы ўзносілася над светам не дужа густая, але магутная верхавіна і некалькі велізарных, як бярунны, галін. Стройны, як калона, у мноства **абхватаў** ля зямлі, усё раўней і танчэй угору, дасканалы ў сваёй велічнай зграбнасці, стаяў сярод лесу, сярод **сыноў** сваіх, унукаў, праўнукаў, далёкіх нашчадкаў лясны волат. Здавалася, метраў на **сорок – пяцьдзсят** – бо яго ні з **чым** вакол нельга было параўнаць – **вышэйшы** за ўсё на зямлі. Роўны амаль да самай верхавіны, гладкі, амаль як мрамур, карою (так уяўлялася ўпрыцемку), без адзінай шышкі на ёй, без адзінага наросту ці галінкі, ён толькі ля верхавіны шырыў недзе ў саміх **нябёсах** **магутныя** свае лапы.

Ён быў вечны і **неўміручы**. Ён, здавалася, павінен быў быць нязменны і канчатковы ў сваёй класічнай закончанасці. І, аднак, ён **рос**. Разумееце? Ён яшчэ рос.

Ён нарадзіўся ад жолуда нейкага такога самага волата, ад якога даўно не засталася і слядоў. Бацька ягоны жыў у часы Цэзара і Спартака, Хрыста і Нерона, Атылы і Катула. І вось аднойчы ён задумаўся аб неўміручасці і вечнасці і неспадзявана скінуў жолуд. А з жолуда прадзёўбнуў зямлю пяшчотны ружавата-жоўты парастак велічынёй з палову мізінца. Яго чакалі **тысячы** бедаў. На яго мог наступіць чалавек або алень. Тысячы дубовых малят гінуць вось так.

Але вось ён стаіць і яшчэ расце. А перад ім у маўчанні стаім мы. Неўміручая мозгам і справам мятуліца-аднадзёнка. А ён стаіць. Галава ягоная ў небе. Падпірае крышталёную першую зорку. **Расце**.

Кіеў быў зусім малады. Полацак трохі старэйшы. Осла не было. Масквы не было. Ні Берліна, ні Нью-Ёрка, ні Рыгі – **нічога** гэтага яшчэ не было. Не было Францыі, а была толькі Франкская дзяржава. А ён ужо рос.

І наўрад ці быў намнога меншы, калі чалавек з вачыма хітруна і аматара пагуляць, з сэрцам, у якім жыла, аднак, гарачая **любоў** да сваёй беларускай зямлі, Крывашапка, стаяў пад ім і клікаў на паўстанне беларускіх сялян, сваіх братоў. **Палалі** вогнішчы. **Полымя** іхняе адбівалася на лёзах кос, на вострых іглах вілаў, у глыбокіх **вачах**, чырванела на кары Вечнага Дрэва. Яно скакала недзе высока ўверсе на ягоных галінах. А сярод людзей, магчыма, быў продак у **дванаццатым** калене нашага дзеда.

Не ведаю, ці адпавядае дрэву імя «цар-дуб». Назва «дуб Крывашапкі» адпавядае больш, хаця і яна не з **лепшых**. **Усякае імя** будзе вартым жалю перад гэтай велічнай, перад гэтай мудрай вечнасцю.

Ён быў сведкам усёй пісанай нашай гісторыі. Сведкам канца радавога строю, сведкам з'яўлення князей і ўвядзення хрысціянства, сведкам разгрому беларусамі татарскай навалы, сведкам паўстанняў семнаццатага стагоддзя і сведкам апошняй вайны.

Крый Божа стаць яму сведкам вайны атамнай, сведкам канца чалавецтва і сваёй смерці разам з ім. Гэтага не павінна быць. Гэтага не **будзе**. Залог гэтага – мудрыя чалавечыя вочы, чорныя рукі і апошні водсвет захаду на вяршыні Дрэва Вечнасці.

І калі гэта не будзе, год трыста ён яшчэ прастаіць, здаровы, поўны сіл стары. А да таго часу ягоныя суседзі (і, напэўна, дзеці), трохі маладзейшыя за яго, стануць такія самыя, а тады, значыцца, і падаць можна.

У гэтай дуброве не павінна стукаць сякера. Уся з шасцісот-сямісотгадовых дубоў, яна павінна зрабіцца запаведнікам велічы, сведчаннем таго, што можа даць наша зямля.

/ Уладзімір Караткевіч. Дрэва вечнасці/

Варыянт 16

За **вокнамі** пансіённага дартуара гуляў вецер, сябры **спалі**, а я **ляжаў** пад цёплаю коўдрай і думаў, што мне **наканавана** незвычайнае, не такое, як у іншых, жыццё. Я не разумеў і не мог разумець, у **чым** яго незвычайнасць, трагічным ці шчаслівым яно будзе, але я і не прагнуў такога разумення - было дастаткова радасці, ад якой замірала душа.

Сёння я зноў перажываў тыя хвіліны. І раптам час абрынуўся на мяне шалёным вятрыскам, і за адно імгненне пранесліся ўсе астатнія гады.

Я адплюшчыў **вочы**: на цёмнай сцяне зімовы ранак ужо накрэсліў вакенца з **кратамі**. **Дапусцім** немагчымае, **падумаў** я. Той хлопчык у хвілю шчаснага бяссоння ўбачыў вязніцу і сябе самога на гэтых тапчагах. Як **бы** ён **жыў** далей?..

Мне здаецца, у кожнага чалавека быў ці яшчэ будзе дзень, гадзіна або **адзін** момант, пра якія мы можам узгадаць часам толькі праз шмат **гадоў**, а мо і зусім не ўзгадаем, але менавіта ад іх і пачынаецца, па сутнасці, наша жыццё.

У Італіі я быў знаёмы з невідучым жабраком. Вінчэнца – так звалі гэтага старога, якому не было і сарака, – распавёў мне сваю гісторыю. У маленстве, **гуляючы** ў руінах замка, ён міжволі стаў сведкам расстрэлу. Каля **абымшэлай** сцяны аўстрыйскія салдаты расстрэльвалі трох італьянцаў. Самы малады з іх перад залпам крыкнуў: «**Перадайце** маёй маці, што я нікога не **выдаў!**»

Вінчэнца рыхтаваўся атрымаць спадчыну ад дзядзькі-банкіра і стаць добрапрыстойным буржуа. Замест гэтага ў **няпоўныя** пятнаццаць ён стаў карбанарыем. Сляпым яго зрабілі аўстрыйскія астрогі.

Такі дзень **ёсць** і ў мяне. Мне было сем ці восем гадоў, якраз той узрост, калі чалавек яшчэ **неўміручы** і жыве ў суладнасці з усім светам. Я гойсаў па маёнтку і забег на псярню пагуляць са сваім сетэрам. Ежы, тое, што я ўбачыў, і цяпер стаіць **уваччу**. На псярні секлі прыгоннага хлопа. Ён быў **распнуты** на шырокай лаве, і па спаласаваных рамянах бег тонкі чырвоны струмок.

Колькі разоў я чуў потым свіст таго бізуна і бачыў прывязанае да **нахілёнай** лавы маладое цела! Сон паўтараўся шмат разоў, нібы **нехта** дбаў, каб я заўсёды памятаў той дзень і чорныя ад **болю** і нянавісці **вочы** таго чалавека... Ён ненавідзеў і мяне, **дагледжанага** паніча, які ў жаху знерухомеў на парозе.

Можа, цяпер я заслужыў ягонае дараванне?

Я пабадзяўся па свеце, Ежы, але нідзе не бачыў большага здзеку з чалавечае годнасці, чым у гэтай імперыі. За самае мізэрнае непаслушэнства чыноўніка - на гаўптвахту, студэнта – у салдаты. Гэта, так бы мовіць, свабодных падданах. А што казаць пра **рабоў**?

Ты не **чуў**, як аднаму тамбоўскаму памешчыку прыйшло ў галаву пажыць турэцкім пашою? Завёў сабе сераль з **трыма** дзесяткамі прыгожых сялянак, выпісаў аднекуль еўнухаў, а вёску пачаў пераварочваць у магаметанства. Дзякаваць Богу, суседзі скаргу ў сінод падалі.

А ў нашых губернях хіба нашмат лепей?..

Ежы, ужо два **разы** свой дзень анёла я сустракаў у няволі. Восенню мне споўніцца трыццаць... Прабач, я агаварыўся... Я не ўбачу не толькі восені, але і гэтай вясны.

Трыццаць гадоў... Здаецца, у такім вяку ўзышоў на эшафот смаленскі шляхціц Кахоўскі. Той самы, што на Сенацкай плошчы ці не адзіны з **паўстанцаў** адважыўся націснуць на курок. Столькі ж было Канарскаму* і Францішку Савічу**. Спадзяюся, ты **ведаеш** гэтыя **імёны**.

* *Сымон Канарскі (1808 –1839) – чынны ўдзельнік паўстання 1830 –1831 гадоў. Расстраляны ў Вільні.*

** *Францішак Савіч (1815 –1845) – беларускі рэвалюцыянер-дэмакрат, паэт і публіцыст. У Віленскай медыка-хірургічнай акадэміі арганізаваў «Дэмакратычнае таварыства», якое працягвала ідэі філаматаў. Арыштаваны і высланы ў салдаты на Каўказ.*

/Уладзімір Арлоў. Пакуль не згасла свечка/

Варыянт 17

Герой – не той, хто зрабіў больш, чым іншыя. Герой – той, хто зрабіў усё, што мог. Таму я не магу назваць сваё жыццё незвычайным. Што я паспеў? Напісаў праект вызвалення сялян і не паспеў даць вольную сваім прыгонным. Склаў план чыну нелегальнага таварыства і не паспеў заснаваць яго. Марыў узяць у рукі зброю, а цяпер ледзьве трымаю пяро...

І ўсё ж, Ежы, я без сораму зірну ў вочы хлопчыку, што прачынаўся сярод ночы ў пансіённай спальні.

Уяўляю, як дзесьці ў салоне паміж дэсертам і вістам узнікае размова пра маю асобу і нехта, прыкрываючы далонню позех, падрахоўвае: «Я не разумею, панове, дзеля чаго пражыта жыццё...» Ежы, я веру, што ты змог бы...

Хлопчык мой, я пішу пасля доўгага перапынку. Тры дні і тры ночы мяне як быццам не існавала. Прадчуваю, што наступны раз магу ўжо не вярнуцца з гэтага чорнага прадоння, а мне яшчэ трэба сказаць табе нешта важнае.

У мяне эйфарыя, але розум мой ясны. Менш за ўсё я хачу, каб ты бачыў у гэтым лісце штосьці ментарскае. Сёння ў мяне зноў быў капелан. Я адмовіўся ад споведзі. Калі хочаш, лічы ўсю нашу размову споведдзю табе.

Ежы, не перапыняй мяне і даруй, калі сёння ў маіх словах не будзе той паслядоўнасці, да якой ты прывык.

Памяць пераносіць мяне ў спякотны паўднёвы дзень. Мы са слугой адпачывалі ў халадку платана каля таверны. Побач спявалі некалькі маладых італьянцаў. Не магу пахваліцца дасканалым веданнем італьянскай, але ўпэўнены, што жандары не ўхвалілі б гэтае песні. Яна была аб падарожніку, які марыць вярнуцца дадому, ды яго зямля ў няволі, і толькі птушкі там свабодныя.

Цяжка вытлумачыць, што адбылося са мною ў той момант. Я пачуў раптам зусім іншую песню. Я ведаў яе, але ніколі не лічыў сваёй. А цяпер мне здавалася, што я не змагу далей жыць, калі не заспяваю яе, гэтую песню, якую пяюць у нас простыя людзі.

– Рыгор, ты ведаеш такую песню? – страшэнна хваляючыся, я напеў яму першыя словы.

– Анягож, паночку, – уразіўся ён. – У нас яе ўсе ведаюць.

– Спявай, Рыгор!

І мы спявалі, Ежы. Магчыма, гэта былі найлепшыя хвіліны майго жыцця, хвіліны, за якія не шкода аддаць гады.

Сакол, сакол,
Высока лятаў,
Высока лятаў,
А што ж ты відаў?
Ой відаў, відаў
Зялёна жыта,
А ў тым жыцце
Казака забіта.
Забітага, несхаронена,
Ой парасла трава
Скрозь рабёрачкі,
Ой адкіпела кроў
Кругом сэрдацька.
Прыляцелі ой

Да **тры** пташачкі,
Тры пташачкі –
Родны сёстрачкі.
Адна пташачка
Села **друга** ў ножанькі,
пташачка –
У галованькі,
Друга пташачка –
У галованькі,
А трэцяя каля сэрдацька...

Я не заўважыў, як італьянцы абступілі нас.

– Grazia, – падзякаваў гаспадар таверны. – Мне невядома, якога народа гэта песня, але вы спявалі душой.

Сэрца так часта **апярэджвае** наш розум... Менавіта тады я ўпершыню засумняваўся: хто я?

Пасля я шмат думаў пра гэта. Я прыгадваў, як у варшаўскім пансіёне сябры кпілі з майго працяжнага вымаўлення, успамінаў, як выкладчык гісторыі заўсёды казаў пра вялікую Польшчу, быццам нашай зямлі проста не існавала. Я ўжо не мог заставацца спакойным, калі на нас глядзелі звысаку, калі **гэтыя** пыхлівыя паны велягурыста разважалі аб сваёй гістарычнай місіі. У такіх **выпадках** я пытаўся, а што рабіў бы пад Грунвальдам кароль Ягайла, калі б наш Вітаўт не прывёў свае сорак палкоў?

Мы называем сябе **ліцьвінамі**, але з **вуснаў** аднаго чалавека я чуў іншае слова - беларусы. Ты не **ўяўляеш**, як бы я хацеў пагутарыць з ім цяпер. Калі не памыляюся, яго прозвішча было Марцінкевіч. Тады ён служыў у Менску, а я ў канцылярыі ігуменскага маршалка. Памятаю, на губернскім з'ездзе з пана Марцінкевіча пасміхаліся, што світка яму бліжэй да душы, чым сурдут. Ён пісаў вершы на сялянскай гаворцы. Чамусьці я пэўны, што, калі ён не пакінуў свайго занятку, ты пра гэтага чалавека яшчэ пачуеш.

/Уладзімір Арлоў. Пакуль не згасла свечка/

Варыянт 18

Вось струнаў спеў,
І смыка напеў,
І – пад ветрам – верасу звон.
І ўсё гэта – мы:
Наша радасць і гнеў,
Наш спрадвечны, халодны агонь.
Ён – спеў вады,
І **аблокаў** дым,
І скрыпкі ціхі набат
Над верасам тым,
Над **каменнем** сівым,
Над стрэхамі нашых хат.

Кніг тады не было, мой **сыноч** і мая **дачухна**. **Кнігі** былі **забароненыя**, укінутыя пад запор, спаленыя. А вольнасці – не было. Замест кнігі вольная была толькі песня, якую не так лёгка пасадзіць у папяровую клетку. (А калі і **пасадзіш** – **застаюцца**

толькі літары, бяссільны водгук магутных гукаў.) Так што **самай** сільнай зброі ўсемагутныя магнаты не маглі нас пазбавіць, сыноч. І як цяпер харошую кнігу рвуць з рук у рукі, так тады рвалі з **зубоў** у зубы і з глоткі ў глотку песню. А пясняр быў **самай паважанай** асобай.

Але самым паважаным з паважаных быў Бан-Жвірба. Алесь Бан-Жвірба. Што гэта быў за чалавек? У латанай світцы, з торбай за **плячыма** і скрыпкай ён быў сярод сваіх ужо амаль не чалавек – і ўсё-ткі **найлепшы** чалавек на свеце з усіх, якія тапталі бедную **гэту** зямлю.

Са скрыпкай, залапанай рукамі і прыпаленай ля шматлікіх **вогнішчаў**, ён быў сярод сваіх ужо амаль не пясняр – і ўсё ж найлепшы пясняр у свеце сярод **тых**, чыя скрыпка калі-небудзь адказвала сітнягам.

Усё было ў спеце той скрыпкі. Падобна спявала толькі скрыпка Мірака Гульніка. Але ўсё ж гэта было не тое, усё адно як пошчак **маладога** бусла не параўнаць з пошчакам бусла старога. А ў напева Бана-Жвірбы чуўся начны прыбой ліп на раздарожжы, спеў верасу пад **капытамі баявых коней**, песня каханна ў заранцы, шолах азёрных хваль, крык вадзянога бугая ў дрыгве і пошвіст **ветру** ў байніцах разбураных **вежаў** – усё тое, што **ёсць** наш **край**.

І абыякавых не было. І нават **вайкі** – ад пеннага мора да Прыпяці, ад Буга да вытокаў Дняпра – плакалі і лізалі яго сляды.

Скнара аддаваў апошняе, ворагі **кляліся** ў вечнай дружбе, здраднік каяўся і рыдаў і гінуў за родны край.

Калі ты не **складзеш** такой песні ў гонар Радзімы і волі, вайны і **любаві**, – шэлег табе цана. І лепей тады ніколі табе не быць пэтам. Такіх хопіць тады й без цябе.

І ён хадзіў па зямлі, ніколі не **заходзячы** ў замкі і палацы, хаця **мог бы** купацца ў золаце. І ніколі не мінаў ніводнай халупы, нават калі там не маглі яму падаць і скарынкі, але дужа прасілі, каб зайшоў. І гэта другі табе заповіт, калі ты **заспяваў**.

/Уладзімір Караткевіч. Скрыпка дрыгвы й верасковых пустэчаў/

Варыянт 19

...Урэшце ўсе пайшлі, а стол быў завалены золатам, срэбрам і **медзю**, а гаспадары былі з многімі падзякамі **абцалаваная гасцямі** да апошняга.

– Ну вось, – сказаў Бан. – **Хай блаславіць** вас родная зямля, дзеці. За вашу бескарыслівасць, за **любоў** да яе і адзін да **аднаго**.

Тут Марта і Янук падзяліліся з ім тым, **чым** не збіраліся ні з кім дзяліцца.

– Ну, я **пайшоў**, – сказаў сівы і знік у цемры.

– А грошы! Грошы!!!

– Хто гэта тут крычыць пра грошы? – спытаў, **уваходзячы**, Мірака Гульнік, другі пасля Жвірбы, музыка і спявак. – У каго гэта іх так многа?!

– Гэта не нашы! Гэта – Жвірбовы! – крыкнула Марта. – Ён граў нашаму вяселлю цэлую ноч. І забыў.

Мірака сеў ля **агна**, паглядзеў на дары, на маладых, падумаў, а пасля пакруціў пальцам каля лоба.

– Ну-н-ну, – сказаў ён. – Цік-кава. Цікава, хто тут з розуму з'ехаў, вы ці я?

– Ты не **мог** не сустрэць яго. Ён граў нам і наваколлю. Мы ледзь не паміраем ад шчасця, такая гэта была музыка.

– Досьць, ёлупы, – сказаў Мірак. – Я хаця і маладзей за яго, а смяяцца з мяне, пажылога, **шчанюкі гэткія**, таксама грэх.

– Жвірба! Жвірба! Ён граў!

– Ён нікому не мог граць. Месяц таму назад, пад Браславам, на гары, проста ў яго ўдарыў Пярун! І давеку ўзяў яго з сабою. Мы тады ж **пахавалі** яго, праўдзівей, тое, што ад яго засталася, на ўзгорку на беразе возера.

Кзаў ён гэта так, што ясна было, не хлусіць. Маладыя стаялі, нібы скамянелыя.

– А як жа мы... мы?... Як жа мы без яго?! І ён граў нам, граў... граў **найлепшае**, што чула зямля... Як быць нам?!

– Значыць, ён пашкадаваў ваша каханне... нават адтуль, дзе нічога не чуюць.

Божа, ці станецца калісьці на такое мяне?! Ясна...

І тады тыя заплакалі. Такое на **вяселлях** бывае. Пачынаецца смехам, канчаецца **слязьмі**.

– Ясна, – сказаў Мірак. – Ясна, чаму ён быў **першы**. Заўсёды – першы.

– Пярун **бярэ** тых, каго ён любіць, – усё яшчэ ў слязах, сказаў Янук. – Але цяпер першы – ты. **Нясі** гэтую ношу.

– Першы... Так... Я першы... Божа! Божа мой! Я першы!.. Якое няшчасце!.. Якое вялікае гора! Я першы! Божа, якое няшчасце!

І ён заплакаў і стаў біцца галавою аб стол:

– Божа, вечна ваяваць... Без жонкі... без **дзяцей**... без радзімы, што пракляла... Божа! Быць першым!..

– Першым, – сказаў Янук. – Самым слабым і самым магутным на свеце.

– Самым **няшчасным**, — сказала Марта, – і самым укаханым.

– Самым жабрацкім, — сказаў Мірак. – І багацей за ўсіх у свеце.

Самым рахманым і самым мужным, – казалі ўсе.

І яны глядзелі ў ноч, куды клікала іх (і ніколі не перастане клікаць) **ягоная** песня, даўно пакладзеная з ім у дол.

Ды хіба можна пакласці ў дол чырвоныя арабіны, і тупат **коней**, і курганы, і спеў **верасу** на пустках, і сэрцы нашых людзей, і наш край?! Які **б** ты на ім драны-падзарты ні **быў**?! А калі цяжка?

Выручыць, **прыйдзе** да вас на сустрэчу,

У **зачараваны** пакліча бор –

Скрыпка разлукі й спаткання вечнага,

Скрыпка дрыгвы й верасовых пустэчаў,

Пушчаў спрадвечных і светлых азёр.

/Уладзімір Караткевіч. Скрыпка дрыгвы й верасовых
пустэчаў/

КАНТРОЛЬНЫЯ ЗАДАННІ ПА ФАНЕТЫЦЫ І МАРФАЛОГІІ

Выпісаць з тэксту (тэкст у залежнасці ад варыянту) усе словы з наступнымі змяненнямі і даць ім тлумачэнне. Калі на які-небудзь пункт заданняў у тэксце не будзе прыкладаў, то неабходна прывесці свае.

I. Агульнаславянскія фанетычныя працэсы і іх вынікі ў беларускай мове

1. Устанавіць прычыны з'яўлення другасных зычных у выніку :
 - а) першай палаталізацыі заднеязычных **z, k, x** і пераходу іх у шыпячыя **ж, ч, ш**;
 - б) другой палаталізацыі заднеязычных і пераходу іх у свісцячыя **z, ц, с**;
 - в) трэцяй палаталізацыі заднеязычных і пераходу іх у свісцячыя.
2. Выявіць змяненні зычных і іх спалучэнняў пад уплывам наступнага **j** (ёта), устанавіць першасныя зычныя.
3. Указаць прычыны агульнаславянскага і агульнаўсходнеславянскага спрашчэння зычных, аднавіць старажытныя формы слоў сучаснай беларускай мовы.
4. Размежаваць сапраўдныя і ўяўныя поўнагалосныя формы, вызначыць іх паходжанне.
5. Раствлумачыць на прыкладах з тэксту ўзнікненне чаргаванняў галоснага са спалучэннем “галосны + насава зычны” і галоснага з насавым зычным.

II. Агульнаўсходнеславянскія фанетычныя працэсы пісьмовай эпохі і іх вынікі ў беларускай мове

1. Вызначыць прычыны з'яўлення чаргавання **o(a), e(э)** з нулём гука ў варыянтных формах слоў. Раствлумачыць адсутнасць бегласці там, дзе яна павінна была ўзнікнуць.
2. Выявіць умовы і прычыны з'яўлення ўстаўных галосных гукаў і другога поўнагалосся.
3. Аднавіць агульнаўсходнеславянскія формы сучасных беларускіх слоў і пракаменціраваць рэфлексацыю моцных і слабых рэдукаваных **ь, ъ** з плаўнымі ў галосныя поўнага ўтварэння.
4. Выявіць словы з пратэтычнымі галоснымі гукамі і назваць прычыны іх узнікнення.
5. Высветліць прычыны і ўмовы пераходу **в, л** у **ў** (нескладовае).
6. Устанавіць прычыны і ўмовы падаўжэння зычных гукаў.
7. Выявіць словы з адлюстраваннем у іх асіміляцыі (прыпадабненне цвёрдых зычных да мяккіх; прыпадабненне свісцячых зычных да шыпячых; прыпадабненне шыпячых зычных да свісцячых; прыпадабненне звонкіх зычных да глухіх і наадварот; зліццё свісцячых **сс > с, зс > с, цс > ц**) і дысіміляцыі, аглушэння канцавых звонкіх зычных; раствлумачыць прычыны змянення гукавога значэння гэтых слоў у новых гістарычных умовах.
8. Выпісаць прыклады слоў, у якіх гук **е**: а) спрадвечны, б) паходзіць з **ѣ**, в) – з **ь**.
9. Выявіць словы, у якіх адбыўся пераход **э(е) > о(ё)**, і раствлумачыць яго прычыны.
10. Раствлумачыць на прыкладах з тэксту адсутнасць пераходу **э(е) > о(ё)** пры наяўнасці ўмоў рэалізацыі дадзенай з'явы.

11. Выявіць і пракаменціраваць іншыя тыповыя беларускія фанетычныя змены.

III. Зрабіць марфалагічны аналіз выдзеленых слоў, патлумачыць марфалагічныя змяненні.

**УЗОРЫ ПРЫКЛАДНЫХ ГІСТАРЫЧНА-ЛІНГВІСТЫЧНЫХ
КАМЕНТАРЫЯЎ ДА ТЭКСТАЎ**

I. 1. а) **Жывот** – паходзіць ад кораня ***giv-**; роднасныя словы: загаіцца (бел.), изгой (рус.), *gyti* ‘загойвацца’ (літ.); ***g** перад ***i** змяніўся на агульнаславянскі **ж**, які ў старабеларускай мове зацвярдзеў;

Цяжкай – **цяга**; **г** перад галосным пярэдняга рада **ь** змяніўся на **ж**; рэдукаваны **ь** страціўся; **ж**, які ў беларускай мове зацвярдзеў, апынуўся перад зычным, але захаваўся; у выніку з пазіцыйнага ўзнікла гістарычнае чаргаванне заднеязычнага гука з шыпячым;

Пацаў – **канец**; словы паходзяць ад этымалагічна блізкіх каранёў ***kin-** / ***kon-**; ***k** перад дыфтангічным спалучэннем ***in**, якое ў агульнаславянскай мове змянілася на насава галосны пярэдняга рада, даў агульнаславянскі гук **ч**; насава галосны ў IX – X стст. у агульнаўсходнеславянскай мове перажыў дэназалізацыю – змяненне, у выніку якога ён супаў з ненасавым галосным **а**.

I. 1. б) (У) **вёсцы** – **вёска**; **к** перад **i** дыфтангічнага паходжання змяніўся на мяккі свісцячы гук **ц**, які ў старабеларускай мове зацвярдзеў (адпаведна **i** змяніўся на **ы**);

Цана – параўнаем з літ. **kaina** і агульнаўсходнеславянскім **цна**; індаеўрапейскі дыфтонг ***ai** (як і ***oi**) у славян змяніўся на **ь**, перад якім заднеязычны **к**, памякчаючыся, супаў з мяккім **ц**; галосны **ь** ў старабеларускай мове ў большасці выпадкаў стаў вымаўляцца як э (**е**); у дадзеным слове ў выніку зацвярдзення свісцячага і акання на месцы **ь** паявіўся галосны гук **а**;

(На) **страсе** – **страха**; **х** перад **ѣ** дыфтангічнага паходжання (у старабеларускай мове **ѣ** > **е**) змяніўся на свісцячы **с**.

I. 1. в) **Князь** – **княгіня**; **г** пасля галоснага пярэдняга рада **А**, які ва ўсходніх славян у выніку дэназалізацыі змяніўся на **а** (**я**), супаў з мяккім свісцячым **с**.

I. 2. **Лашчыць** – **ласка**; ***skj** > **шч** > **шч**;

Схоплівацца – **схапіцца**; ***rj** > **пл**’;

Кажуць – **казаць**; ***zj** > **ж** > **ж**;

Наш – **нас**; ***sj** > **ш** > **ш** (***nasjь**);

Кадюць – **кадю**; ***lj** > **л**’.

I. 3. **Племя** – ***pledmen**; ***dm** > **м**; ***en** > **ѣ** > **а** (**я**); агульнаславянскае спрашчэнне, адбылося ў выніку дзейнасці закону адкрытага склада;

Сон – **снаць**; ***srpъ** > **сьнъ** > **сон**; агульнаславянскае спрашчэнне, адбылося ў выніку дзейнасці закону адкрытага склада;

Паклада – **пакладу**; ***dl** > **л**; усходнеславянскае спрашчэнне, зычны выпаў у выніку дзейнасці закону адкрытага склада;

Сэрца – агульнаўсходнеславянскае **сьрдыце**; спрашчэнне пісьмовай пары як вынік страты рэдукаваных;

Расліна – агульнаўсходнеславянскае **ростьлина**; спрашчэнне пісьмовай пары як вынік страты рэдукаваных.

I. 4. **Барада** – агульнаўсходнеславянскае **борода** < *borъda < *borda (*tort > torot); першае поўнагалоссе; фанетычны воблік у беларускай мове абумоўлены вымаўленнем (аканне);

Бераг – агульнаўсходнеславянскае **берегъ** < *berъgъ < *bergъ (*tert > teret); першае поўнагалоссе; фанетычны воблік у беларускай мове абумоўлены вымаўленнем (зацвярдзенне **р**, аканне);

Парадніца – агульнаўсходнеславянскае **породниться**; уяўнае поўнагалоссе (узнікла на стыку прыстаўкі і кораня).

I. 5. **Пачатак** – **пачынаць**; **почагтъкъ** – **починати**; у IX – X стст. насавы галосны **А** перажыў змяненне (дэназалізацыю), у выніку якога супаў з ненасавым галосным **а(я)**; адпаведна змянілася чаргаванне: калі раней чаргаваўся насавы галосны са спалучэннем “галосны + насавы зычны”, то цяпер галосны **а** са спалучэннем “галосны + насавы зычны”;

Прымяць – **примнѣм**; **примѣти** – **примнѣмъ**; насавы галосны **А** супаў з ненасавым галосным **а(я)**; рэдукаваны ў спалучэнні **ьн**, апынуўшыся у слабай пазіцыі, у канцы XII ст. страціўся; узнікла чаргаванне галоснага **а(я)** з насавым зычным **н**.

II. 1. **Кубак** – **кубка**; агульнаўсходнеславянскія формы **кубъкъ** – **кубъка**; у форме **кубъкъ** канцавы **ь** у слабай пазіцыі страціўся, а рэдукаваны ў моцнай пазіцыі (перад складам са слабым рэдукаваным) супаў з **о**, які з развіццём акання супаў з **а**; у форме **кубъка** рэдукаваны ў слабай пазіцыі (перад складам з галосным поўнага ўтварэння) страціўся; узнікшая бегласць галосных (чаргаванне галоснага з нулём гука) – адзін з непасрэдных вынікаў страты і праяснення рэдукаваных галосных;

Пень – **пнѣм**; агульнаўсходнеславянскія формы **пнь** – **пньмъ**; у форме **пнь** канцавы **ь** у слабай пазіцыі страціўся, а рэдукаваны пасля **п** у моцнай пазіцыі (пад націскам) супаў з **э(е)**; у форме **пньмъ** канцавы **ь** у слабай пазіцыі страціўся; рэдукаваны пасля **н** у моцнай пазіцыі (пад націскам) супаў з **э(е)**, а затым змяніўся на **о(ѣ)**; рэдукаваны пасля зычнага **п** у слабай пазіцыі (перад складам з моным рэдукаваным) страціўся;

Пінск – **Пінска**; агульнаўсходнеславянскія формы **Пинъскъ** – **Пинъска**; у форме **Пинъскъ** рэдукаваны пасля **н** у моцнай пазіцыі (перад складам з канцавым слабым рэдукаваным) павінен быў праясніцца ў галосны **э(е)** і ўзнікнуць варыянт **Пінеск**; аснова назоўнага склону выраўнавалася паводле асновы ўскосных склонаў (параўн. **Пиньска**), дзе рэдукаваны пасля **н** у слабай пазіцыі (перад складам з галосным поўнага ўтварэння) страціўся; у выніку бегласці не стала.

II. 2. **Рубель**; агульнаўсходнеславянская форма **рубль**; пасля страты канцавога рэдукаванага ў групе зычных з апошнім санорным **л** развіўся ўстаўны галосны **э(е)**, які чаргуецца з нулём гука (**рубля**);

Агонь; агульнаўсходнеславянская форма **огнь**; пасля страты канцавога рэдукаванага ў групе зычных з апошнім санорным **н** развіўся ўстаўны галосны **о**, які чаргуецца з нулём гука (**агню**);

Горан; агульнаўсходнеславянская форма **гърнь**; пасля страты канцавога рэдукаванага моцны рэдукаваны перад плаўным **р** праясніўся ў **о**, а пасля плаўнага развіўся таксама галосны **о**; у выніку з былога **ър** узнікла поўнагалоснае спалучэнне **оро**, якое знікла на **ора** (аканне).

II. 3. **Блохі** – **блѣха**; агульнаўсходнеславянскія формы **блѣхы** – **блѣха**; у форме **блѣхы** моцны рэдукаваны ў спалучэнні * **тлѣт**, праясняючыся, супаў з **о**, канцавы **ы** ў

выніку непераходнага памякчэння заднеязычнага змяніўся на **i**; у форме **блѣха** рэдукаваны ў слабай пазіцыі страціўся, пасля плаўнага развіўся галосны **ы**; змяненне рэдукаванага ў спалучэннях дадзенага тыпу прывяло да ўтварэння чаргавання **ло**: **лы**, уласцівага старажытнай і сучаснай беларускай мове;

Кроў – **крьвавы**; агульнаўсходнеславянскія формы **крѣвь** – **крѣвавы**; у форме **крѣвь** моцны рэдукаваны ў спалучэнні * **трьт**, праясняючыся, супаў з **о**; ў узнік на месцы **вь** пасля страты канцавога рэдукаванага; у форме **крѣвавы** рэдукаваны ў слабай пазіцыі страціўся, пасля плаўнага развіўся галосны **ы**; змяненне рэдукаванага ў спалучэннях дадзенага тыпу прывяло да ўтварэння чаргавання **ро**: **ры**, уласцівага старажытнай і сучаснай беларускай мове; канцавы **и** ў XIII ст. страціўся;

Горб – **гарбаты**; агульнаўсходнеславянскія формы **гѣрбъ** – **гѣрбаты**; у форме **гѣрбъ** моцны рэдукаваны ў спалучэнні ***тѣрт** праясніўся ў **о**; у форме **гѣрбаты** рэдукаваны, знаходзячыся ў слабай пазіцыі, умацніўся за кошт складаўтваральнага плаўнага і таксама праясніўся ў **о**, супаўшым з **а** (аканне); канцавы **и** страціўся.

II. 4. **Іржа** – агульнаўсходнеславянскае **рѣжа**; пасля страты слабага рэдукаванага (у пазіцыі перад складам з галосным поўнага ўтварэння) узнікла спалучэнне зычных, у якім першым быў плаўны **р**; перад такога тыпу пачатковымі спалучэннямі ўзнік новы галосны – прыстаўны.

II. 5. **Выпраўка** – агульнаўсходнеславянскае **выправѣка**; гук **ў** узнік на месцы былых **вь**, калі **в** пасля страты рэдукаванага апынуўся перад наступным зычным;

Сыноў – агульнаўсходнеславянскае **сыновѣ**; гук **ў** узнік на месцы былых **вь**, калі **в** пасля страты рэдукаванага апынуўся на канцы слова;

Поўны – агульнаўсходнеславянскае **пѣлныи**; у спалучэнні ***ѣл**, калі яно знаходзілася паміж двух зычных, рэдукаваны праясніўся ў **о**, а на месцы **л** фанетычным шляхам развіўся **ў**;

Напісаў – агульнаўсходнеславянскае **написаѣ**; пасля страты канцавога рэдукаванага змяненне **л** – **ў** развілося нефанетычным шляхам у былых нескланяльных дзеепрыметніках мужчынскага роду на **-ѣ**, якія сталі з часам формаю прошлага часу, на ўзор кароткіх дзеепрыметнікаў незалежнага стану прошлага часу на **-вь** тыпу **сказавѣ**.

II. 6. **Зелѣ** – агульнаўсходнеславянскае **зельѣ**; калі рэдукаваны страціўся, памякчоны **л** апынуўся перад **ј**; пад уплывам яго папярэдні зычны яшчэ больш памякчыўся і асіміляваў наступны **ј**, з двух зычных гукаў (**л’ј**) утварыўся адзін, але падоўжаны; для развіцця яго абавязковаю ўмоваю была інтэрвакальная пазіцыя спалучэння “памякчоны зычны + слабы рэдукаваны **л** + **ј**”.

II. 7. **Смятана** – агульнаўсходнеславянскае **сьметана**; калі рэдукаваны страціўся, цвёрды **с** апынуўся перад мяккім **м’** і супаў са сваім мяккім **с’**;

Шчасце – агульнаўсходнеславянскае – **сьчастѣе**; пасля страты рэдукаванага свісцячы **с**, прыпадабніўшыся да шыпячага **ч**, супаў са сваім парным шыпячым;

Мучыцца – агульнаўсходнеславянскае **мучишѣся**; пасля страты рэдукаванага шыпячы **ш**, прыпадабніўшыся да свісцяга **с**, супаў са сваім парным свісцячым (**мучысс’а**);

Збор – агульнаўсходнеславянскае **сьборѣ**; пасля страты рэдукаванага развілося асіміляцыйнае змяненне: глухі, прыпадабняючыся да звонкага, супаў са сваім звонкім парным;

Казка – агульнаўсходнеславянскае **казѣка**; пасля страты рэдукаванага развілося асіміляцыйнае змяненне: звонкі, прыпадабняючыся да глухога, супаў са сваім глухім парным;

Княства – агульнаўсходнеславянскае **князьство**; пасля страты рэдукаванага, калі шыпячы супаў са свісцячым, адбылося зліццё свісцячых;

Хто – агульнаўсходнеславянскае **къто**; пасля страты рэдукаванага побач аказаліся два выбухныя зычныя; выбухны **к** замяніўся на фрыкатыўны **х**;

Каб – агульнаўсходнеславянскае **кабъ**; пасля страты рэдукаванага з двух адкрытых складоў утварыўся адзін закрыты склад з аглушэннем **б** у **п**;

II. 8. **Мёд** – агульнаўсходнеславянскае **медь**; спрадвечны гук **э (е)** змяніўся на **о(ё)**;

Лес – агульнаўсходнеславянскае **лѣсъ**; галосны **э (е)** паходзіць з **Ъ**, які ў часы, калі развівалася змяненне **э (е)** на **о (ё)**, адрозніваўся ад **э (е)** і, такім чынам, не пераходзіў у **о (ё)**;

Лёд – агульнаўсходнеславянскае **льдъ**; моцны рэдукаваны **ь** (пад націскам) праясніўся ў галосны поўнага ўтварэння **э (е)**, які затым перайшоў у **о (ё)**.

II. 9. **Прынец** – **принеци**; агульнаўсходнеславянскае **принесль** – **принести**; у форме **принесль** націскны **э (е)** пасля мяккага зычнага перад цвёрдым перайшоў у **о (ё)**; у форме **принести** націскны **э (е)** пасля мяккага зычнага перад мяккім застаўся нязменным; такое чаргаванне пачало развівацца ў агульнаўсходнеславянскай мове з XII ст.;

Шосты – **шэсць**; агульнаўсходнеславянскае **шестыи** – **шесть**; у форме **шестыи** націскны **э (е)** пасля мяккага зычнага **ш**, які пазней зацвярдзеў, перад цвёрдым перайшоў у **о**; у форме **шесть** умоў для пераходу не было (**с'**).

II. 10. **Канец**; агульнаўсходнеславянскае **конѣць**; моцны рэдукаваны **ь** пад націскам змяніўся ў **э (е)**, аднак у **о (ё)** не змяніўся, таму што наступны зычны **ц** быў мяккі; пазней **ц** зацвярдзеў;

Хлеб; агульнаўсходнеславянскае **хлѣбъ**; галосны **э (е)** паходзіць з **Ъ**, які ў часы, калі развівалася змяненне **э (е)** на **о (ё)**, адрозніваўся ад **э (е)** і, такім чынам, не пераходзіў у **о (ё)**;

Метрыка; агульнаўсходнеславянскае **метрика**; у запазычаных словах **э (е)** захавалася.

II. 11. **Данамог**; агульнаўсходнеславянскае **допомогль**; ненаціскныя гукі **о** супалі з **а** – аканне; у канцавой групе зычных **гл** пасля страты рэдукаванага плаўны **л** адпаў – адбылося спрашчэнне; агульнаўсходнеславянскае чатырохскладовае **до-по-мо-гль** пасля страты рэдукаванага стала трохскладовым **да-па-мог**, канцавы склад закрыты;

Другі; агульнаўсходнеславянскае **други**; поўная форма парадкавага лічэбніка **други** ўзнікла з кароткай **другь** і займенніка **и (іь)**; пры зліцці двух слоў рэдукаваны **ь** апынуўся ў моцнай пазіцыі, бо стаяў перад складам з канцавым слабым **ь**; перад **і** **ь** змяніўся на рэдукаваны **ы**, падоўжыўся і супаў з **ы** звычайным; адначасова з непераходным памякчэннем заднеязычнага адбылося перанясенне ўтварэння галоснага **ы** ў пярэдні рад – **ы** дало **і**; канцавы **ь** яшчэ ў агульнаславянскай мове страціўся; на канцы апынуўся **і**, які абазначаўся на пісьме літараю **и**, потым гэты зычны адпаў;

Паук; агульнаўсходнеславянскае **паук**; у сярэдзіне слова пасля галоснага перад наступным галосным у з'явіўся прыстаўны **в**;

Госць; агульнаўсходнеславянскае **гость**; мяккі агульнаўсходнеславянскі **т'** змяніўся на беларускі гук **ц'**, які адрозніваецца большай ступенню мяккасці і месцам утварэння;

Рэж; агульнаўсходнеславянскае **рѣжи**; зычныя **р'**, **ж'** зацвярдзелі (XIV ст.); галосны **Ъ** супаў з **э (е)**; у ненаціскай пазіцыі канцавы **і** страціўся.

III. *Гадоў* – назоўнік, ужыты ў родным склоне множнага ліку, II скланенне; пачатковая форма ў старажытнасці *годъ* – былое скланенне на **o* (цвёрды варыянт); форма роднага склону множнага ліку ў старажытнасці *годъ*; канчатак *-овъ* (сучасны фанетычны варыянт *-оў*) з’явіўся пад уплывам формы роднага склону множнага ліку назоўнікаў былога скланення на **u*;

Начамі – назоўнік, ужыты ў творным склоне множнага ліку, III скланенне; пачатковая форма ў старажытнасці *ночь* – былое скланенне на **i*; форма творнага склону множнага ліку ў старажытнасці *ночьми*; канчатак *-ами* (сучасны арфаграфічны варыянт *-амі*) з’явіўся пад уплывам формы творнага склону множнага ліку назоўнікаў былога скланення на **a*;

Вачэй (тваіх) – назоўнік, ужыты ў родным склоне множнага ліку, II скланенне; пачатковая форма ў старажытнасці *око* – былое скланенне з асновай на зычны; форма роднага-меснага склону парнага ліку *очесъ*; канчатак *-ьи* (сучасны фанетычны варыянт *-эй*) з’явіўся пад уплывам формы роднага склону множнага ліку былога скланення на **i*;

Родны – прыметнік мужчынскага роду, ужыты ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку; старажытная форма *родньи* (*-ьи*) утварылася шляхам зліцця кароткага прыметніка *родньъ* з указальным займеннікам *и* – *родньъ + и* (*іъ*); рэдукаваны *ъ* перад *і* змяніўся на рэдукаваны *ы*, апошні ў моцнай пазіцыі пасля страты канцавога рэдукаванага *ъ* падоўжыўся і супаў з галосным *ы*; канцавы *і* страціўся;

Самотныя (дні) – прыметнік, ужыты ў форме назоўнага склону множнага ліку; старажытная форма мужчынскага роду *самотьнии* ўтварылася шляхам зліцця кароткага прыметніка *самотьни* з указальным займеннікам множнага ліку мужчынскага роду *и*; паступова ў старажытнай беларускай мове запанавала форма жаночага роду на *-ыь*, *-иь* (сучасныя фанетычныя варыянты *-ыя*, *-ія*);

(У) *новым* (доме) – прыметнік мужчынскага роду, ужыты ў форме меснага склону адзіночнага ліку; старажытная форма *новѣмь* ўтварылася шляхам зліцця кароткага прыметніка *новѣ* з указальным займеннікам *и* (форма меснага склону адзіночнага ліку *емѣ*); пад уплывам формы меснага склону адзіночнага ліку займенніка *тои* (*томѣ*) форма *новѣмь* (*новѣмь*) змянілася на *новомѣ*; канчатак *-ым* (*-ім*) у месным склоне прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду з’явіўся на месцы *-омѣ* (*-емѣ*) пад уплывам творнага склону;

Усім (людзям) – займеннік, азначальны, ужыты ў форме давальнага склону множнага ліку; старажытная форма *всьѣмь* пад уплывам займеннікаў мяккай разнавіднасці змянілася на *всьимѣ* (сучасны фанетычны варыянт *усім*);

Яны (аднавяскоўцы) – займеннік, асабовы, ужыты ў форме назоўнага склону множнага ліку; старажытная асабова-ўказальная форма мужчынскага роду *они* ў выніку уніфікацыі замянілася на форму жаночага роду *оны*, перад якой развіўся прыстаўны *і*; гэты прыстаўны узнік у выніку выраўноўвання асновы назоўнага склону паводле іншых склонаў, дзе асновай быў *і-* (*іоны* – *іаны* – *іны*);

Мой – займеннік, прыналежны, ужыты ў форме назоўнага склону адзіночнага ліку; у старажытнай форме *мои* страціўся канцавы галосны *ь* (*моіъ*);

Пятага – лічэбнік, парадкавы, ужыты ў форме роднага склону адзіночнага ліку; старажытная поўная форма ўтварылася шляхам зліцця кароткай *пята* + *его* (форма роднага склону адзіночнага ліку займенніка *и*); пад уплывам формы роднага склону адзіночнага ліку займенніка *тои* (*того*) форма *пятаего* – *пятаэго* – *пятаго* змянілася на *пятого*, а затым у выніку аканання – на *пятага*;

Пятнаць – лічэбнік, колькасны, ужыты ў форме назоўнага склону ; старажытная форма **пять на десяте**; аб’ядноўваючыся ў адным слове, частка **-десяте** страчвала націск, у ёй галосны э (е) рэдукаваўся і страціўся; **десяте** змянілася на **д’сять**, а затым у выніку іншых фанетычных працэсаў – на **-цаць**; у слове **пять** страціўся рэдукаваны;

Шэсцьдзсят два – лічэбнік, колькасны, ужыты ў форме назоўнага склону; старажытная форма **шесть десятъ и два**; **десять** – форма роднага склону множнага ліку лікавага слова **десять**;

Гамоніць – дзеяслоў абвеснага ладу, ўжыты ў форме цяперашняга часу адзіночнага ліку 3-й асобы; старажытная форма **гомонить**; пасля страты канцавага рэдукаванага да канчатка адышоў былы тэматычны галосны – **гомонит’** (сучасны фанетычны варыянт **гамоніць** – цеканне);

Пропалі (дзяўчаты) – дзеяслоў абвеснага ладу, ужыты ў форме множнага ліку; старажытная форма **суть пропалы** – перфект 3-й асобы множнага ліку жаночага роду; **суть** – дапаможны дзеяслоў-звязка (інфінітыў **быти**) страціўся; **пропалы** – кароткі дзеепрыметнік прошлага часу множнага ліку жаночага роду ў выніку уніфікацыі набыў форму мужчынскага роду; ва ўсіх ўсходнеславянскіх мовах сёння гэта асноўная форма прошлага часу;

Напісаў бы – дзеяслоў умоўнага ладу, ужыты ў форме мужчынскага роду адзіночнага ліку; старажытная форма **написаль бы (бысть)**; дапаможны дзеяслоў-звязка **быти** (форма 3-й асобы адзіночнага ліку аорыста – **бы**) з паступовай стратаю аорыста становіцца формаўтваральнаю часціцаю; **-ль** змянілася на **ў**;

Дапамажы – дзеяслоў загаднага ладу, ужыты ў форме 2-й асобы адзіночнага ліку; у старажытнасці **допомози** – простая форма загаднага ладу; заднеязычны **г** перад **-и** дыфтангічнага паходжання ў выніку пераходнага памякчэння супаў з адпаведным свісцячым **з**, які пад уплывам форм простага будучага часу змяніўся на шыпячы **ж** (параўн.: **дапаможаш, дапапожа, дапаможаце**);

Пасталелага (юнака) – дзеепрыметнік незалежнага стану прошлага часу мужчынскага роду адзіночнага ліку, ужыты ў родным склоне; старажытная поўная форма з’явілася шляхам зліцця кароткай **посталела** (утварылася ад асновы інфінітыва з дапамогаю суфікса **-л-** і канчатка **-а**) + **его** (форма роднага склону адзіночнага ліку ўказальнага займенніка мужчынскага роду **и**); фанетычна, а таксама пад уплывам займенніка **того** форма **посталелаего** змянілася на **посталелаэго** – **посталелаго** – **посталелого** – **пасталелага**;

Забітую (птушку) – дзеепрыметнік залежнага стану прошлага часу жаночага роду адзіночнага ліку, ужыты ў вінавальным склоне; старажытная поўная форма **забитую** з’явілася шляхам зліцця кароткай **забиту** (утварылася ад асновы інфінітыва з дапамогаю суфікса **-т-** і канчатка **-у**) + **ю** (форма вінавальнага склону адзіночнага ліку ўказальнага займенніка жаночага роду **я**);

Слухаючы (прамоўцу) – дзеепрыслоўе незакончанага трывання цяперашняга часу; былая зменная форма кароткага дзеепрыметніка жаночага роду адзіночнага ліку назоўнага склону незалежнага стану цяперашняга часу, страціўшы сувязь з назоўнікам, стала нязменнаю і, паясняючы дзеяслоў, набыла ролю акалічнасці.

ПЫТАННІ ДА ЭКЗАМЕНУ

1. Прадмет і задачы курса гістарычнай граматыкі. Месца і значэнне гістарычнай граматыкі ў сістэме філалагічнай падрыхтоўкі спецыялістаў па роднай мове і літаратуры. Кароткія звесткі з гісторыі распрацоўкі гістарычнай граматыкі беларускай мовы.

2. Гістарычныя ўмовы ўтварэння і асаблівасці развіцця беларускай мовы.

3. Графічныя сістэмы ў гісторыі беларускага пісьменства.

4. Агляд найбольш каштоўных помнікаў старабеларускага пісьменства..

5. Структурнае падабенства і галоўныя адметныя рысы ўсходнеславянскіх моў як вынік агульных і спецыфічных працэсаў у іх развіцці. Месца беларускай мовы сярод іншых славянскіх моў.

6. Гукавая сістэма ўсходнеславянскіх гаворак дапісьмовай пары. Структура склада: прынцып нарастаючай гучнасці, адсутнасць закрытых складоў, складовы сінгарманізм. Пытанне аб складападзеле і словаўтваральнай ролі галосных і плаўных у складзе перад зычнымі. Адметнасць старажытнага славянскага націску.

7. Сістэма вакалізму агульнаўсходнеславянскай мовы.

8. Сістэма кансанантызму агульнаўсходнеславянскай мовы.

9. Пераходнае памякчэнне заднеязычных у суседстве з галоснымі пярэдняга рада (першая, другая і трэцяя палаталізацыі). Яго вынікі ў сучаснай беларускай мове. Змяненне груп **гы, кы, хы** і яго адносіны да гісторыі парнага супрацьстаўлення цвёрдых – мяккіх зычных.

10. Пераходнае памякчэнне спалучэнняў заднеязычных з зубнымі зычнымі **гт, кт** (***gt**, ***kt**) перад галоснымі **ь, и**. Змяненне спалучэнняў **гв** (***gv**), **кв** (***kv**) перад **ь** з дыфтонга **oi** .

11. Асаблівасці спалучэння зычных і груп зычных з **ь** (ётам) і яго вынікі ў сучаснай беларускай мове.

12. Першае і другое спрашчэнне груп зычных, іх вынікі ў беларускай мове. Страта канцавога **л**.

13. Змяненне пачатковых спалучэнняў **орт** (***ort**), **олт** (***olt**) і яго вынікі ў сучаснай беларускай мове.

14. Канчатковае афармленне спалучэнняў **torot, teret, tolot, telot** (першае поўнагалоссе). Гіпотэзы адносна яго паходжання.

15. Лёс рэдукаваных **ъ, ь**. Знікненне рэдукаваных у слабай пазіцыі і вакалізацыя ў моцнай (бегласць галосных). Адхіленні ад гэтай заканамернасці і іх прычыны. **Ы, И** рэдукаваныя.

16. Змяненне рэдукаваных **ъ, ь** у спалучэнні з плаўнымі. Чаргаванне **ро:ры, ло:лы, ле:лі**. Другое поўнагалоссе, яго сляды ў сучаснай беларускай мове.

17. Насавыя галосныя і іх гісторыя. Гістарычныя чаргаванні, звязаныя з дэназалізацыяй насавых галосных.

18. Асіміляцыйнае і дысіміляцыйныя змяненні зычных у новых групах зычных.. Зацвярдзенне губных на канцы слова і перад зычнымі. Змяненне звонкіх зычных на канцы слова.

19. Зацвярдзенне шыпячых і **ц** у беларускай мове. Развіццё афрыкаты **дж**, тлумачэнне гэтай з'явы і яе храналогія.

20. Зычныя **г, ф** у кансанантызме беларускай мовы. Зацвярдзенне **р**, своеасаблівае памякчэнне **д і т** у беларускай мове.

21. Развіццё падоўжаных і падвоеных зычных.

22. Гісторыя ў (у нескладавага). Умовы з'яўлення ў на месцы **в, л**. Пераход **в, л** у ў паводле граматычнай аналогіі.

23. Змяненне галоснага **Ь** ў беларускай мове. Выкарыстанне літары **Ь** на пісьме ў дакастрычніцкі час.

24. Змяненне **е ў о**. Пытанне аб умовах і часе ўзнікнення гэтай з'явы. Характар яе сувязі з працэсам страты рэдукаваных.

25. Прыстаўныя і ўстаўныя галосныя. Развіццё пратэтычных зычных **в, г** у беларускай мове.

26. Гісторыя акання. Гіпотэзы адносна прычын і часу узнікнення акання. Адлюстраванне акання ў помніках пісьменства

27. Страта канцавых галосных і **ј**.

28. Назоўнік. Універсальныя (род, лік, склон) і неуніверсальныя (зборнасць, адушаўлёнасць-неадушаўлёнасць) катэгорыі назоўнікаў. Прычыны хістанняў у граматычным родзе назоўнікаў. Гісторыя катэгорыі ліку і зборнасці. Рэшткі парнага ліку ў сучаснай беларускай мове.

29. Скланенне назоўнікаў з асновай на ***а (ја)**, яго ўплыў на другія тыпы скланення. Рэлікты старажытных тыпаў скланення ў сучасным першым скланенні.

30. Скланенне назоўнікаў з асновай на ***о (јо)**, яго ўплыў на другія тыпы скланення. Рэлікты старажытных тыпаў скланення ў сучасным другім скланенні.

31. Страта старажытнага скланення на ***и** як асобнага тыпу і рэлікты некаторых яго склонавых форм у скланенні назоўнікаў сучасных тыпаў скланення.

32. Змены ў скланенні на ***і**, рэлікты некаторых яго склонавых форм у скланенні назоўнікаў сучасных тыпаў скланення.

33. Рэлікты старажытнага скланення на зычныя ў сучаснай беларускай мове.

34. Разбурэнне скланення назоўнікаў жаночага роду з асновай на ***и** з асновай ускосных склонаў на **-в-**.

35. Сучасная тыпалогія скланення назоўнікаў і яе адносіны да старажытных тыпаў іменнага скланення. Уніфікацыя асобных склонавых формаў ўсіх трох родаў у адзіночным ліку. Страта назоўнікамі адрознення па тыпах скланення ў множным ліку.

36. Скланенне асабовых і зваротнага займеннікаў. Суплетывізм асноў асабовых займеннікаў. Энклітычныя формы, характэрныя для кніжна-пісьмовай мовы, і адсутнасць іх рэфлексаў у сучасных усходнеславянскіх мовах. Змены ў склонавых канчатках.

37. Гісторыя займенніка 3-й асобы. Змены ў склонавых канчатках.

38. Гісторыя склонавых формаў неасабовых займеннікаў.

39. Скланенне іменных прыметнікаў у старажытнасці. Выпадкі ўжывання іменных формаў якасных прыметнікаў у сучаснай беларускай мове.

40. Гісторыя займенных прыметнікаў. Сцягнутыя (злітныя) формы прыметнікаў. Змяненні ў склонавых канчатках

41. Гісторыя формаў параўнання прыметнікаў. Развіццё аналітычных формаў ступеней параўнання прыметнікаў і асаблівасці іх ужывання ў беларускай мове.

42. Фарміраванне лічэбніка як часціны мовы. Граматычныя змены ў простых лічэбніках.

43. Складаныя лічэбнікі: гісторыя ўтварэння, граматычныя змены.

44. Гісторыя парадкавых, дробавых і зборных лічэбнікаў, іх суадноснасць з іншымі часцінамі мовы і словаўтваральныя асаблівасці.

45. Нетэматычнае спражэнне ў гісторыі беларускай мовы. Змяненні ў формах цяперашняга часу.

46. Гісторыя тэматычнага спражэння. Зліццё тэматычных галосных з асабовымі канчаткамі і формаўтваральнымі суфіксамі. Змяненні ў формах цяперашняга часу.
47. Гісторыя формаў будучага часу.
48. Гісторыя формаў прошлага часу.
49. Гісторыя формаў ірэальных ладоў: загаднага і ўмоўнага.
50. Гісторыя іменных формаў спрагальнага дзеяслова інфінітыва і супіна.
51. Гісторыя формаў дзеепрыметніка. Паходжанне дзеепрыслоўяў.
52. Асаблівасці фарміравання прыслоўяў як часціны мовы.
53. Службовыя словы ў гісторыі беларускай мовы.
54. Выклічнікі і іх гісторыя.

ЛІТАРАТУРА

1. Абабурка, М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў / М. В. Абабурка. – Мінск, 1992. – 224 с.
2. Анічэнка, У. В. Гістарычная граматыка беларускай мовы. Зборнік практыкаванняў / У. В. Анічэнка, М. Р. Прыгодзіч. – Мінск, 1999. – 220 с.
3. Анічэнка, У. В. Гістарычная фанетыка ўсходнеславянскіх моў / У. В. Анічэнка. – Гомель, 1982. – 156 с.
4. Анічэнка, У. В. Мовы ўсходніх славян / У. В. Анічэнка. – Мінск, 1989. – 319 с.
5. Булахаў, М. Г. Практыкаванні і матэрыялы па курсу гісторыі беларускай мовы / М. Г. Булахаў. – Мінск, 1969. – 180 с.
Булыка, А. М. Гістарычная марфалогія беларускай мовы / А. М. Булыка, А. І. Жураўскі, І. І. Крамко. – Мінск, 1979. – 328 с.
6. Булыка, А. М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы / А. М. Булыка. – Мінск, 1970. – 235 с.
7. Мова беларускай пісьменнасці XIV – XVIII стст. / пад рэд. А. І. Жураўскага. – Мінск, 1988. – 319 с.
8. Памецька, Н. К. Гістарычная марфалогія беларускай мовы: практыкум / Н. К. Памецька. – Гродна, 2002. – 225 с.
9. Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы / пад рэд. А. І. Жураўскага. – Мінск, 1961. – Ч. 1. – 539 с.
10. Янкоўскі, Ф. М. Гістарычная граматыка беларускай мовы / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск, 1989. – 301 с.
11. Яновіч, Е. И. Историческая грамматика русского языка / Е. И. Янович. – Минск, 1986. – 319 с.

ЗМЕСТ

Тэксты для аналізу.....	3
Кантрольныя заданні па фанетыцы і марфалогіі.....	25
Узоры прыкладных гістарычна-лінгвістычных каментарыяў да тэкстаў.....	26
Пытанні да экзамену.....	32
Літаратура.....	35